

M&L

MONUMENTEN & LANDSCHAPPEN 16/6 //

NOVEMBER-DECEMBER 1997 //

TWEEMAANDELIJKS //

Het Martelaarsplein

te Brussel

- 200 jaar Belgische en Vlaamse geschiedenis verteld op een bevattelijke manier

- Meer dan 300 nooit eerder getoonde foto's en documenten

EEN PRACHTIG GESCHENK

HET MARTELAARSPLEIN TE BRUSSEL Edgard Goedleven

Vormgeving Luc Tack

256 BLZ.

Met ca. 300 afbeeldingen in kleur

330 X 250 MM

Gebonden met stofomslag

2650 FR.

ISBN 90 209 2845 7

NUGI 223 - SBO 49

Is het enkel een speling van het lot of de ironie van de geschiedenis dat thans de Vlaamse regering is gevestigd op het Brusselse Martelaarsplein waar de opstandelingen liggen begraven die in 1830 sneuvelden tijdens de Belgische omwenteling?

In dit prachtig geïllustreerde kunstboek hangt Edgard Goedleven het verhaal op van dit authentieke classicistische monument. Zijn wedervaren gedurende twee eeuwen geschiedenis wordt hier op uitstekende wijze geschetst. De band met het politieke en sociale leven wordt nooit uit het oog verloren. Of hoe politiek en architectuur elkaar steeds weer beïnvloeden.

Besteladres: Afdeling Monumenten en Landschappen
Graaf de Ferraris-gebouw - Emile Jacquainlaan 156 - bus 7 - 1000 Brussel
tel. (02)553 82 34 fax (02)553 82 05

Prijs: 2650,-fr. (verzending inbegrepen).

Het boek kan verkregen worden door overschrijving van 2650,-fr. op rekeningnummer 091-2206040-95

M & L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7
1000 BRUSSEL
tel. (02)553 82 34 - fax (02)553 82 05
Eindredactie: M.M. Celis.
Vormgeving en productie: L. Tack.
Zetwerk en secretariaat: D. Torbeyns.

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle,
M.M. Celis, M. De Borgher, J. De Schepper,
M. Fierlafijn, J. Gyselinck, A. Malliet,
G. Plomteux, L. Tack, J. Termote,
S. Van Aershot, Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt,
Ch. Vanthillo, L. Wylleman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050) 36 25 89 - Fax: (050) 37 33 64.

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050) 33 12 35 - Fax: (050) 34 37 68.

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting
en Monumenten en Landschappen
Luc Tack
afdeling Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7
1000 BRUSSEL

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Afdeling Monumenten en Landschappen

Afgiftekantoor : Brussel X

ISSN 0770-4948 • 16 jaargang Nr. 6 • november-december 1997

Inhoud

Het beschermd landschap 'De vallei van de Kindernouwebeek' _____	6
Marc De Borgher	
Drie gesculpteerde beeldengroepen op de muur van de Koninklijke stallingen in Brussel. Onderzoek en restauratie _____	24
Lode De Clercq, Jeanne-Françoise Theyskens en Marianne Decroly	
De verborgen romaanse toren (2de helft 11de eeuw) in de Sint-Pieterskerk te Rotselaar _____	38
Frans Doperé en Bart Minnen	
De gebrandschilderde glaspanelen uit de Sint-Stefanuskerk te Nederokkerzeel _____	55
Yvette Vanden Bemden en Herman Wauters	
Summary _____	64

M&L Binnenkrant

Abonnementsvoorwaarden 1998

België: 1150 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 220 fr.).
CJP'ers betalen: 950 fr.
Buitenland: 1300 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr. 091-2206040-95 van Monumenten & Landschappen, Graaf de Ferraris-gebouw, Emile Jacqmainlaan 156 bus 7, 1000 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 1998".
U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Cover: De vallei van de Kindernouwebeek (foto O. Pauwels)

**CAISSE D'EPARGNE DE L'ETAT
LUXEMBOURG**

RESTAURATION DES FACADES

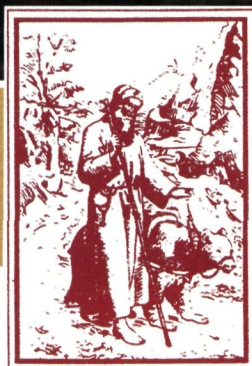
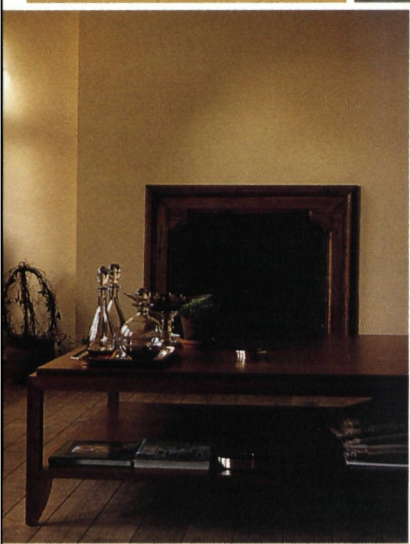
ETN. FLOR BRUXELMAN & ZOON N.V.

Restauratie - Nieuwbouw - Steenkapperij

Reigerstraat 8, 9000 Gent

Tel. (09) 222 22 39 - 222 20 48 / Fax (09) 220 27 75

Kalk... ...en niet gelijk welke !

*Miniere di San
Romedio*

Arte
Constructo

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18 - B 2627 Schelle (Belgium)
Tel. : 32.3 / 880.73.73 Fax : 32.3 / 880.73.70
BEAL - 4 Rue des Bailleries
5081 Meux-la-Bruyère
Tel. : 32.81 / 56.63.96 Fax 32.81 / 56.89.54

Unilit

Natuurlijke hydraulische kalk
Mortels voor binnen en buiten

CORIDECOR

Kalkverven
Binnen- en buitendecoratie

ZONDER RENOFORS-BETA ZAG U DIE MOLENS NIET MEER...

Heeft U zich al eens afgevraagd hoe het komt dat eeuwenoude houten molens nog steeds de wind trotseren? Of hoe de Middeleeuwse klokkestoel van de prachtige Sint-Romboutskathedraal zijn tonnenzware beiaard torst?

Solar nv vernieuwt en versterkt rottend hout met het Renofors-Bèta systeem. Voor jààren.

Renofors-Bèta is een (kostenbesparend) alternatief voor dure en moeilijke vervangingswerken.

Renofors-Bèta is een gewapend kunstharsstelsel dat snel, doeltreffend en esthetisch eeuwenoude constructies restaureert.

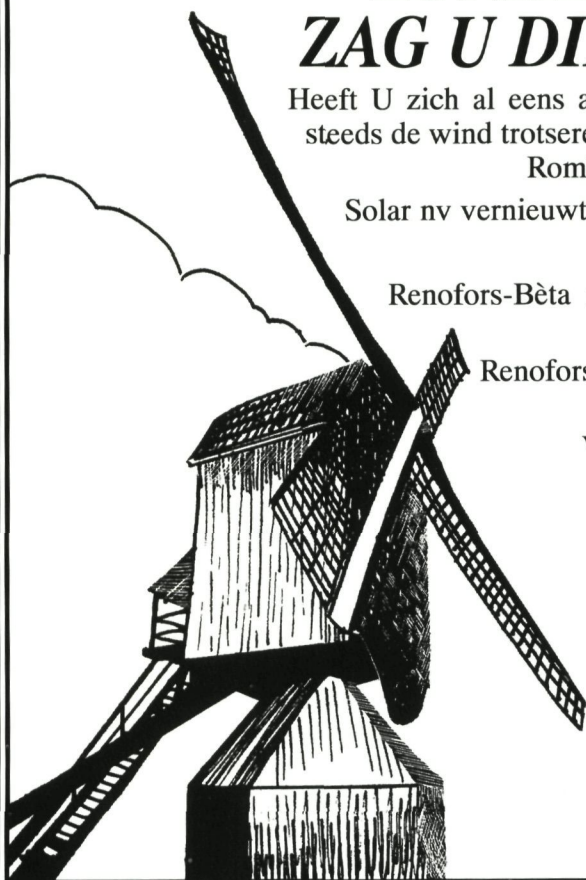
Vraag nu vrijblijvend documentatie. Bel 03/776.91.62

U HEEFT GEEN MONUMENT TE VERLIEZEN...

Solar^{n.v.}

Kleine Breedstraat 33 - 9100 St.-Niklaas

Ook sterk in: gevelreiniging - steenverharding -
vochtwering - drooglegging van muren met capillair
stijgend vocht - dichtingswerken - betonrestauratie -
houtbehandeling - brandremming.

België's enigste, oudste en wereldbepaalde goudslager

AL. BUGGENHOUT BVBA

BLADGOLD

en accessoires voor het vergulden
(mixtion, rode bolus, messen, borstels...)

ARTIST OIL COLOURS SCHEVENINGEN

Olieverven en pigmenten speciaal
voor kunstschilders en restauraties

Uitsluitend **Groothandel.**

Voor informatie voor het adres
van uw dichtstbijgelegen verkooppunt:

VAN ARTEVELDESTRAAT 139 - 1000 BRUSSEL

Tel. 02/512 71 19 - Fax 02/502 14 55

Kunstatelier

Gerard Thienpont^{bvba}

Konservatie en Restauratie van Kunstwerken
Hout - Steen - Stucwerk • Schilderijen

Beeldhouwwerken • hout en steen

Decoratieve schilderwerken

Polycromeerwerken • Bladgoud

Kerkmeubilair

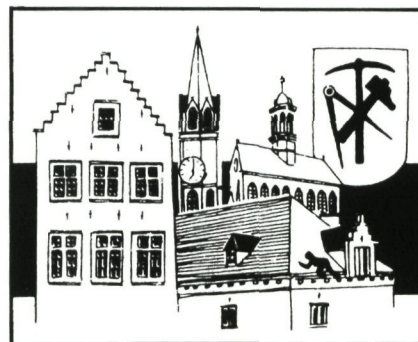
Onderzoek en behandeling

Rozenstraat 6 - 9810 NAZARETH (Eke)

Tel. (09) 385 54 32 - Fax (09) 385 45 52

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. (053) 83 01 54 • Fax (053) 83 33 65

P. NIJS N.V. ALGEMENE ONDERNEMING

DAK-ZINK-BOUW- EN
RESTAURATIEWERKEN
STEENKAPPERIJ
SCHRIJNWERKERIJ

E3-Laan 49 – 9800 DEINZE
Tel. : (09) 386 07 63 – 386 61 50
Fax : (09) 386 04 15

*Uw partner
voor totale bouwbescherming*

- Gevelrenovatie
 - Natuursteen- en restauratiemortels
 - Injectie tegen opstijgend vocht
 - Epoxy- en PUR-injecties
 - Houtbescherming en polymeerchemische balkkoprestauratie

- Kunststofvloeren epoxy/polyurethaan
 - Betonreparatie mineraal/epoxy/PCC/ECC
 - Kelderafdichting binnen-/buitenzijde
 - Hulpstoffen voor beton en mortel
 - Restauratie- en Sierpleisters PAREX

Industriepark 20
2220 HEIST-OP-DEN-BERG

*Documentatie of gratis advies
op aanvraag !*

tel. 015/24 19 68
fax 015/24 28 60

PROFIEL RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodemvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	09/372 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	09/372 63 03
FAX	09/372 63 03

HET BESCHERMD LANDSCHAP 'DE VALLEI VAN DE KINDERNOUWBEEK'

Marc De Borgher

Deze luchtopname toont duidelijk de karakteristieke langgestrekte percelenstructuur in het landschap die door de dichte begroeiingen niet overal meer waar te nemen is vanop de begane grond (foto L. Meesters)

Bij ministerieel besluit van 16 februari 1996 werd *De Vallei van de Kinderdijk* beschermd als landschap. Het gebied is gelegen te Lille ten zuiden van de autosnelweg E 34 ter hoogte van afrit nummer 21. Het landschap is te situeren tussen de E 34 in het noorden, de Wechelsebaan en de Broekzijstraat in het oosten en de Roverstraat in het zuiden en het westen.

Het gebied is een voorbeeld van een oude landschapsstructuur en landschapsopbouw in een Kempens vallei-gebied van een laaglandbeek. Het is tevens een gaaf fragment van een

goed bewaarde chronosequentie in het landschap ten gevolge van verschillende historische ontginningsfazen.

Het landschap heeft een veelzijdig uitzicht door het op een kleine schaal voorkomen van structureel sterk verschillende begroeiingen en het vormt daarenboven een sterk contrast met zijn monotone omgeving. Het voorkomen van talrijke zandwegen met brede bermen, van complexen van houtkanten en boomrijen, en van smalle perceleringen benadrukken het traditioneel landelijk aspect van het geheel.

EEN RELICT VAN DE HISTORISCHE ONTGINNINGSFAZEN

Het beschermd gebied is een fragment van één van de weinige nog goed bewaarde ruimtelijke geleidingen ten gevolge van verschillende historische ontginningsfazen (het enige andere voorbeeld is Rijkvorsel) (1).

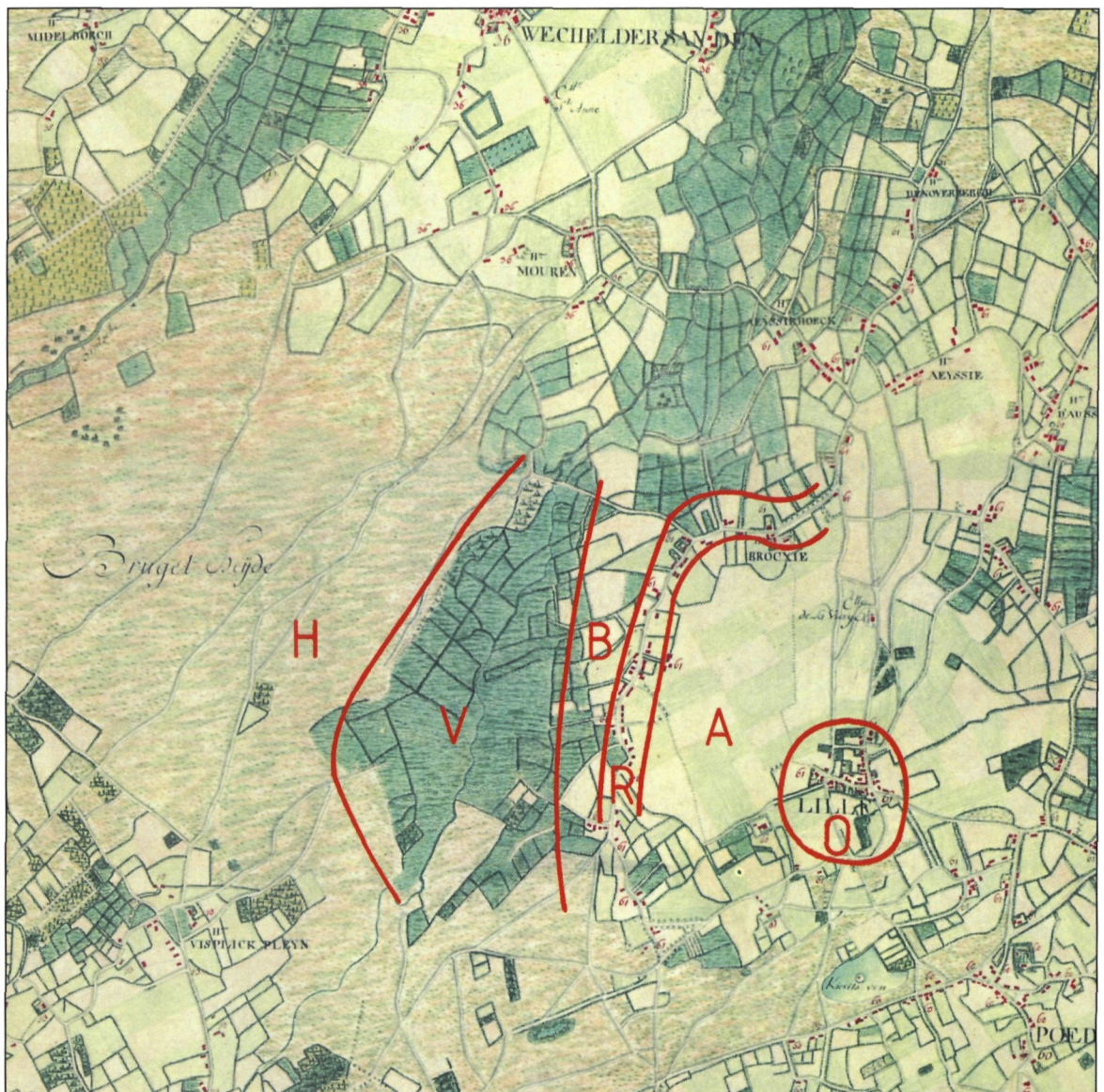
Die chronosequentie is nog goed waar te nemen op de historische kaart van de Ferraris uit eind 18de eeuw (2).

De oudste ontginningskern (O) wordt gevormd door de dorpskom van Lille en is gelegen midden een open akkerland (A). Aan de rand van deze ontginningsenclave vestigde zich jongere rijbewoning (R). De natte valleigronden (V) werden als beemden en hooilanden gebruikt met een typische strookvormige en opstreckende parcelering die geassocieerd is met turfonginning. Ten westen van de vallei komt dan de droge heide (H) voor geassocieerd met de vorige ontginningen. Deze ruimtelijke geleiding is één van de gaafste chronosequenties die bestaan en vooralsnog goed bewaard bleven (op enkele naaldboutbossen in B na). In termen van zeldzaamheid is dit bijna uniek te noemen.

Tussen deze ontginningsfasen, wellicht een Waldhufentype (3), en de natte valleibodem ontstond een gesloten landbouwland met blokpercelen afgesloten door houtkanten (B). De natte valleigronden (V) werden als beemden en hooilanden gebruikt met een typische strookvormige en opstreckende parcelering die geassocieerd is met turfonginning. Ten westen van de vallei komt dan de droge heide (H) voor geassocieerd met de vorige ontginningen. Deze ruimtelijke geleiding is één van de gaafste chronosequenties die bestaan en vooralsnog goed bewaard bleven (op enkele naaldboutbossen in B na). In termen van zeldzaamheid is dit bijna uniek te noemen.

Het beschermd landschap is dus slechts een fragment uit deze chronosequentie. Wegens de uitgestrektheid van deze chronosequentie, de verdere

Uittreksel uit historische kaart van de Ferraris (1777).

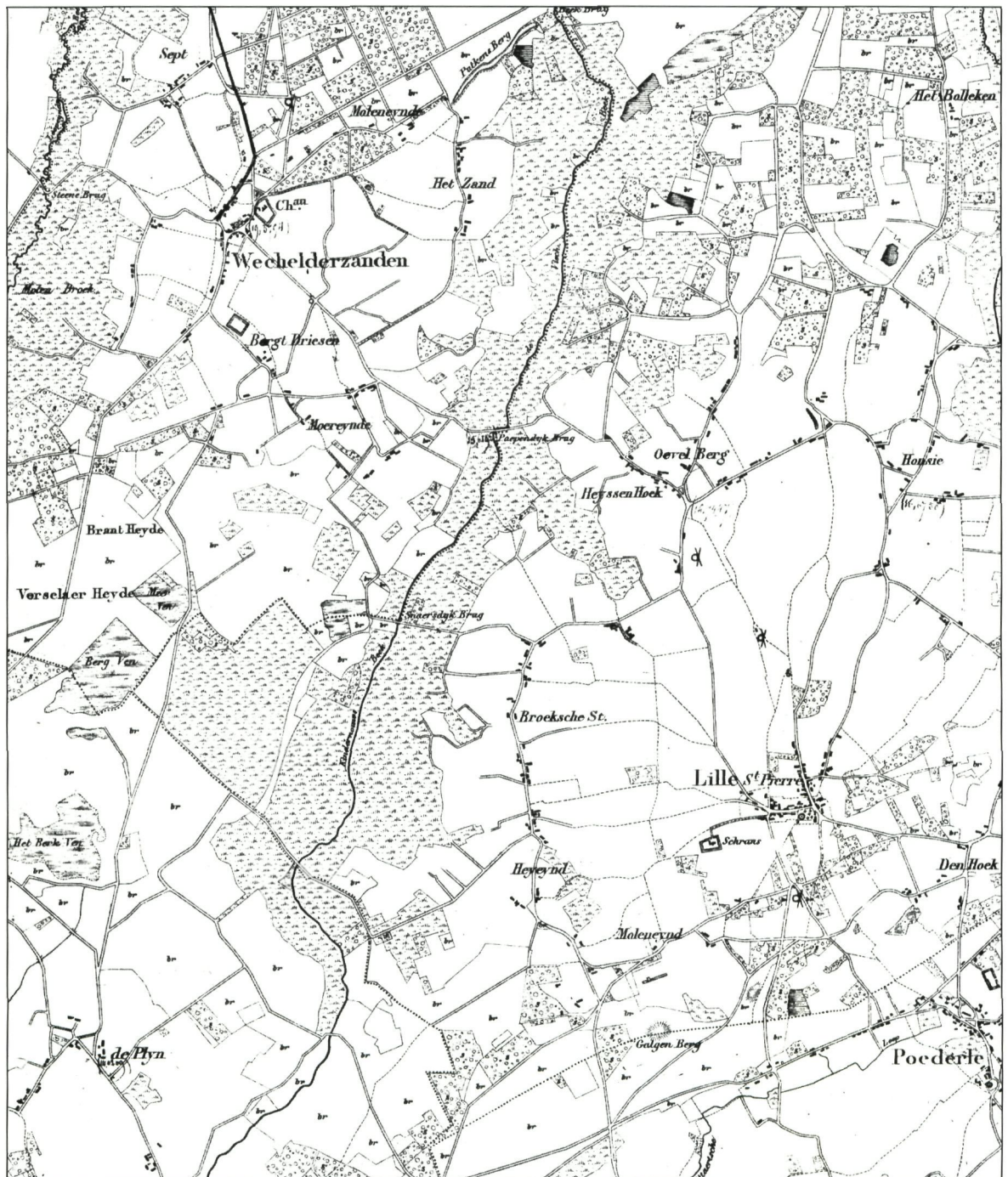

evoluties van de andere fragmenten of delen ervan en de aanvullende wetenschappelijke en esthetische waarden van het betrokken deelgebied, werd enkel een groot deel van het valleigebied beschermd. Hoewel het beschermen van heel de chronosequentie niet haalbaar is, kan en moet dit dossier een ruggesteun zijn voor het bewaren ervan.

DE RECENT-HISTORISCHE EVOLUTIE VAN HET LANDSCHAPSBEELD

Een meer gedetailleerde weergave van de evolutie van het beschermd landschap in de laatste eeuwen kan afgeleid worden uit een reeks historische kaarten.

Uittreksel uit historische kaart van Vandermaelen P. (1854).

Uittreksel uit topografische kaart van het Institut Cartographique Militaire, tweede uitgave (1909).

Bij sommige week-
endverblijven is het
vertuiningsproces
beperkt tot een
kortgehouden
grasmat, een aantal
kleine constructies
en de plaatselijke
aanplanting van
tuinstruiken en
-bloemen. Hierdoor
komt dit type week-
endverblijven als
een minder versto-
rend geheel over in
het landschap (foto
O. Pauwels)

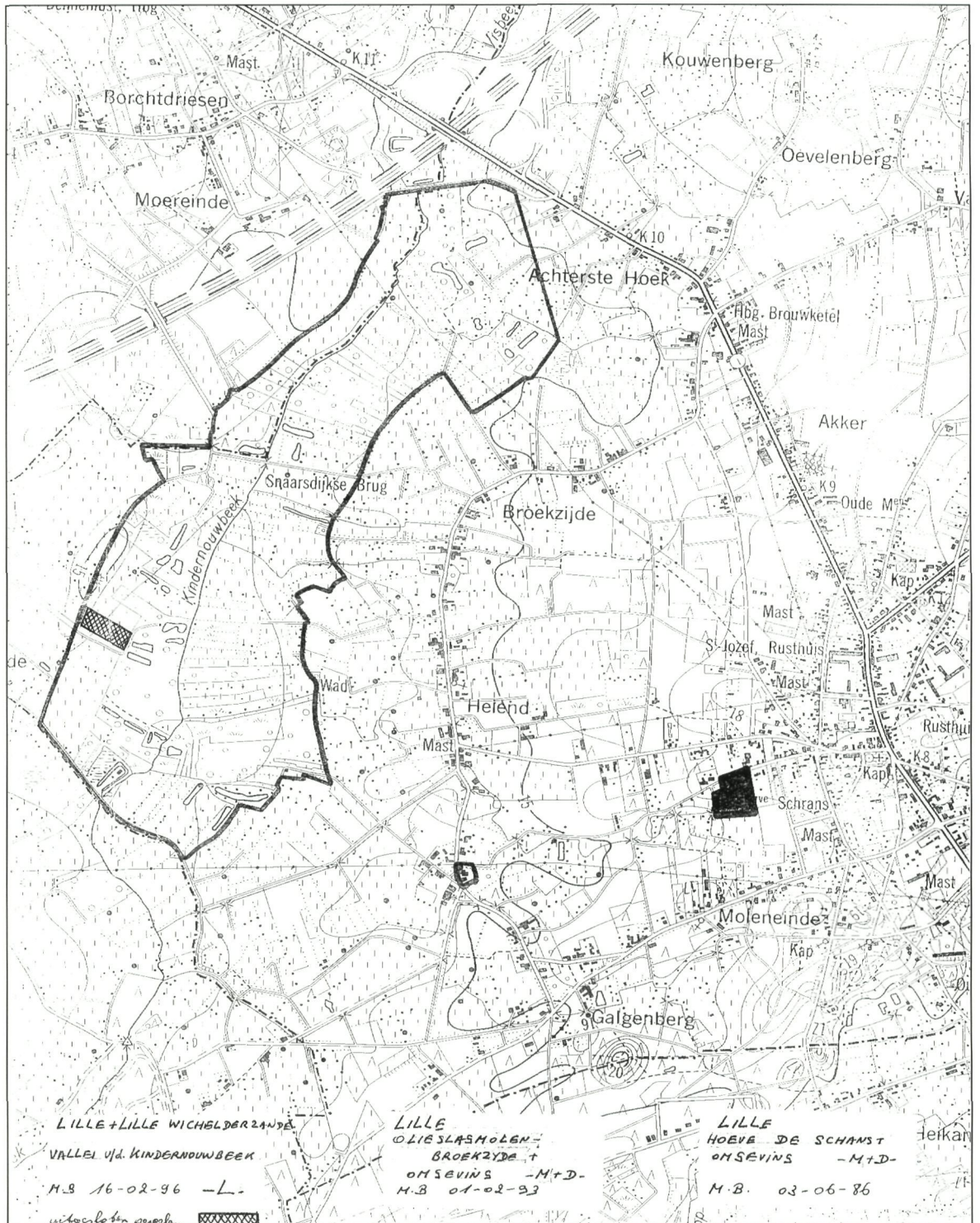

In de 18de eeuw is zoals reeds vermeld het hiervoor geschetste landschapsbeeld nog zeer goed te herkennen. De vallei bestaat grotendeels uit moerassige graslanden en onbegaanbaar moeras. Tot rond de periode van de Tweede Wereldoorlog liep de Kindernouwbeek gedurende twee maanden per jaar buiten haar oevers. Het Kindernouw stond dan geheel blank (4). Grote delen ervan zijn ontgonnen door middel van een rastervormig grachtensysteem. De grachten en de Kindernouwbeek zijn afgezoomd met hoogstammige bomen. Deze hooilanden sluiten aan bij een met hagen afgezoomd akkerland langsheen de Broekzijstraat (zie toponiem *Brocxie*). Tussen deze straat tot tegen en rond de dorpskern van Lille bevond zich een groot open akkergebied. Vanaf de volle of late middeleeuwen (12de - 14de eeuw) is dus een 'open-field'-landschap ontstaan. Aan de andere kant van de vallei strekt zich een groot heidegebied uit. In het noordwestelijk deel van het landschap komen enkele akkers voor. Ten tijde van Vandermaelen (1854) (5) is die situatie niet wezenlijk veranderd. De vallei is nog steeds voor het overgrote deel grasland. Er zijn geen afwateringsgrachten ingetekend. Enkel het noordelijk deel van de Kindernouwbeek is aan de oostkant afgezoomd met bomen. Er komen enkele stukken heide voor in het westelijke deel van het landschap ter hoogte van de Snaersdijk en in de zuidoostpunt. In dit deel en in het noordoostelijk deel komt in beperkte mate akkerland voor. In laatstgenoemd deel is er ook een klein dennenbosje aanwezig. Her en der komen loofbosjes voor. Ten westen van de Snaerdijk-brug is een klein veen, nu Zulven genoemd. Ook een halve eeuw later (6) zijn slechts enkele veranderingen in de vallei waar te nemen. Ze blijft grasland maar is nu opgedeeld in grote zones, meer bepaald aan de zijde langsheen de bewoning, in lange, smalle, rechthoekige percelen, afgeboord met houtkanten. Deze zeer smalle perceelrepels zijn later vastgelegd in de kadastrale percelering en zijn ook nu nog vrij goed waar te nemen in het landschap. Dit type percelering wijst op turfonginningen. De Kindernouwbeek is afgezoomd met een houtkant. Aan de westzijde van het landschap komt nog heide voor. De kleine rechthoekige bospercelen zijn op één na niet uitgebreid. Ook het akkerareaal is nagenoeg gelijk gebleven. Het open akkerland rond de dorpskern van Lille verliest stilaan zijn karakter door opsplitsingen, bewoning en beplantingen.

Momenteel (7) zijn grote delen geëvolueerd tot struwelen en (moeras)bossen. In het zuidoostelijk deel komt ook moeras voor. Er zijn meerdere putten gegraven en op een aantal plaatsen zijn er weekendverblijven opgericht.

Uittreksel uit topografische kaart van het Militair Geografisch Instituut (1969).

GEOMORFOLOGIE EN BODEM-GESTELDHEID VAN HET GEBIED (8)

De vallei zelf bestaat bijna geheel uit zeer natte gronden op licht zandleem (Pfp) of lemig zand (Sfp). De randen ervan bestaan uit natte tot matig natte gronden op (lemig) zand (Sep en Zep, ZDp). Een zone ten noorden van de Snaarsedijk aan de west-

kant van het landschap bestaat uit uiterst natte gronden op lemig zand met veensubstraat beginnend op geringe of matige diepte (v-Sgp). Twee zones aan de zuidoostelijke grens van het landschap hebben verstoorte bodems.

Het gebied heeft een grote geomorfologische waarde als een intact gebleven valleigebied van een laag-

landbeek met bijhorende structuren en verschijnselen zoals reliëfvormen, bodemtypen, kwelsituaties, overstromingen.

De fosfaatarmoede in grote delen van de Kindernouwebeekvallei is onder meer te wijten aan een ijzerrijke kwelstroom waardoor het aanwezige fosfaat neerslaat (complexatiereactie) (4).

DE FLORA EN DE BEGROEIINGEN

Fytogeografisch is de Vallei van de Kindernouwebeek gelegen in het Kempens district (9).

In het ongeveer 135 ha grote gebied werden 213 plantensoorten waargenomen (10), dit is een vijfde van al de in het Kempens district voorkomende plantensoorten.

Door de waargenomen plantensoorten te groeperen en in te delen volgens socio-ecologische groepen (11) wordt een beeld bekomen van de verschillende begroeiingstypen die voorkomen in het gebied. Uit die gegevens kunnen de vanuit floristisch standpunt belangrijkste deelgebieden in het landschap aangeduid worden.

De meest representatieve socio-ecologische groepen in het gebied zijn *de planten van (licht) bemeste graslanden op matig voedselrijke tot voedselrijke, vochtige tot natte grond* en *de planten van zoete waters en oevers*: in het gebied komen voor beide respectievelijk 32% en 30% voor van de in het Kempens district groeiende plantensoorten van die socio-ecologische groepen.

Voor de deelgroep van *de verlandingsvegetaties in zoete, matig voedselrijke wateren* is het zelfs meer dan de helft en voor *de matig bemeste graslanden op natte grond* bijna de helft aanwezig. Van eerstgenoemde deelgroep maken volgende vermeldenswaardige plantensoorten deel uit: Blaaszegge, Blauw glidkruid, Grote egelskop, Grote watereppe, Holpijp, Pluimzegge, Moeraszegge, Scherpe zegge en Stijve zegge (12).

Voor de tweede groep gaat het onder meer over soorten als Adderwortel, Bosbies, Gewone dotterbloem, Tweerijge zegge en Wilde bertram.

De plantensoorten van zure laagveenmoerassen zijn eveneens goed vertegenwoordigd. Een groot aantal van die soorten zijn daarenboven zeldzaam tot zeer zeldzaam in het Kempisch district of behoren tot de heel zeldzame soorten in Noord-België (13). De waargenomen plantensoorten als Egelboterbloem,

Melkeppe, Moerasstruisgras, Snavelzegge, Wateraardbei, Waterdrieblad, Zompzegge en Zwarte zegge onderstrepen dus het venig karakter van het gebied. Ook *de matig bemeste graslanden op (matig) vochtige grond* kunnen regelmatig aangetroffen worden met onder meer Beemdlangbloem, Gewoon knoopkruid, Gewoon reukgras, Glad walstro, Grasmuur, Grote vossestaart, Knolsteenbreek, Margriet en Pinksterbloem.

Zoals ook uit de bodemkundige gegevens te verwachten is, zijn het dus de begroeiingstypen van matig voedselrijke en aan zuiver water gebonden vegetaties die in het grootste deel van het landschap voorkomen. Deze situatie is in heel Vlaanderen vrij zeldzaam geworden, zodat een bescherming met aangepaste erfdiensbaarheden een gepast middel kan zijn om ze samen met de bijhorende kwetsbare plantengemeenschappen te behouden en te beschermen.

Daarnaast zijn ook een aantal aan water gebonden deelgroepen van meer voedselrijke plaatsen op een relevante wijze aanwezig in het beschermd landschap.

Van de verlandingsvegetaties in zoete, voedselrijke, stromende of periodiek droogvallende wateren zijn volgende soorten vermeldenswaardig: Getand vlotgras, Gewone waterbies, Kleine egelskop, Mannagras, Moerasvergeet-mij-nietje, Watertorkruid en Witte waterkers.

Andere deelgroepen zijn de plantensoorten van *relatief voedselrijke plaatsen met wisselende waterstand of anderzijds sterk fluctuerende milieuomstandigheden* met Geknikte vossestaart, Lidrus, Penningkruid, Ruwe smele, Valse voszegge, Zompurus en Zompvergeet-mij-nietje en van *Aanspoelingsgordels, natte ruigten en rivierbegeleidende wilgestruwelen van voedselrijk milieu* met soorten als Bitterzoet, Grote kattestaart, Hop en Moerasandoorn.

Een geheel andere begroeiing die in grote delen van het gebied voorkomt, zijn de bossen.

De bossen op relatief voedselrijke, vochtige tot natte grond die onder meer Bosmuur, Elzenzegge, Hennegras, IJle zegge, Moerasmuur, Sporkehout en Zwarte els bevatten, zijn in belangrijke mate aanwezig.

De bossen op matig voedselarme, droge, zure grond met typische soorten als Bochtige smele, Brede stekelvaren, Brede wespenorchis, Gewone eikvaren, Hengel, Ratelpopulier, Ruwe berk, Smalle stekel-

Zicht op de natuurwetenschappelijk zeer waardevolle Kindernouwbek die centraal doorheen het landschap loopt (foto O. Pauwels)

varen, Wilde kamperfoelie, Wilde lijsterbes, Zachte berk en Zomereik en *de bossen op gerijpte, matig voedselrijke tot voedselrijke, matig vochtige tot droge grond* met Bleeksporig bosviooltje, Bosanemoonen Wijjesvaren zijn eveneens op aanzienlijke oppervlakten aanwezig.

Een groot aantal van de plantensoorten die in het gebied voorkomen, zijn zeldzaam tot zeer zeldzaam in het Kempisch district of behoren tot de heel zeldzame soorten in Noord-België (13). In dit verband kunnen volgende soorten vermeld worden: Waterpunge, Bosmuur, Borstelbies, Middelste en Vlottende waterranonkel, Duizendknoopfonteinkruid, Moerashertshooi, Oeverkruid, Vlottende bies en Stijve zegge, Veenpluis, Wilde gagel, Liggend hertshooi, Waterpostelein en Muskuskruid.

Het op een beperkte oppervlakte voorkomen van een rijke verscheidenheid aan begroeiingen is te verklaren door de sterk variërende milieuomstandigheden zoals vochtigheidsgradiënten, bodemtypen, verschillen in voedselrijkdom, beheer en door de goede waterkwaliteit in het hydrografisch net.

Het geheel krijgt daarenboven een zeer kleinschalig uitzicht door de aanwezigheid van talrijke houtkanten en bomenrijen. De soms brede bermen van de aanwezige zandwegen die rond en doorheen het landschap lopen, zijn eveneens floristisch zeer rijk.

Aldus wordt hier een landschap van ongeveer 135 ha opgebouwd dat enerzijds vanuit botanisch standpunt van uitzonderlijk belang kan geacht worden, en dat anderzijds een grote esthetische waarde heeft door de kleinschalige variatie van open, half-open en gesloten structuren met een zeer verscheidene opbouw.

DE FAUNA VAN HET GEBIED

De structureel sterk verschillende en soms zeldzame plantengemeenschappen en begroeiingen, en de goede waterkwaliteit in het hydrografisch net hebben het voorkomen van een rijk gevarieerde en soms zeldzame fauna tot gevolg.

Grote delen van het gebied zijn beplant met canadapopulieren. Die percelen zijn uitgegroeid tot dichte bossen met moerassige vegetaties (foto O. Pauwels)

Dit zicht op de langgestrekte graslanden met houtkanten ertussen is de typische verschijningsvorm van het landschap in de vorige eeuwen, die in sommige delen van het gebied bewaard is gebleven (foto O. Pauwels)

Avifauna (14)

Broedvogels

Deze vaststelling geldt zeker voor de avifauna en weerspiegelt zich in eerste instantie in een vrij groot aantal broedvogels. Het ging in 1993 om 44 soorten.

De zeldzaamste zijn de IJsvogel, de Zwarte Specht en de Kleine Bonte Specht. De IJsvogel vindt zijn voedsel in de zuivere en visrijke waterlopen en de vijvers in het gebied. De Zwarte Specht is een vogel van grote bossen met hoge loofhoutbestanden (vooral beuk) en met vele naaldhoutelandjes waarvan hij de stronken en de schors afspeurt op zoek naar voedsel dat vooral bestaat uit houtvretende insecten. De Kleine Bonte Specht is een vogel die meestal voorkomt in alluviale bossen, waarbij het voorkomen van oudere populierenbestanden waarschijnlijk een essentieel gegeven is (15).

Andere vermeldenswaardige vogels zijn onder meer de Wielewaal die eveneens voorkomt in de oudere populierenaanplanten met een rijke ondergroei, de Boomkruiper, de Staartmees, de Groene Specht en het Goudhaantje dat aangetroffen wordt in de gemengde bossen met sparren.

Het dichte struikgewas op vochtige of humusrijke bodems wordt geprefereerd door onder meer de

Nachtegaal, de Braamsluiper, de Spotvogel en de Grasmus.

Het meer open landschap herbergt weer andere vogels. Voor de Boompieper bestaat het typische biotoop uit een associatie van open ruimten met een hoge kruidachtige vegetatie en enkele alleenstaande bomen van verschillende hoogten. Hij komt het talrijkst voor in een gevarieerde omgeving met afwisselend veldbosjes, bossen en heide. Ook de Grote Lijster is gebonden aan een gevarieerd landschap met een afwisseling van weiden, velden, bosjes en bomenrijen. De Steenuil verkiest een open terrein met wat bomen. De Ransuil wordt aangetroffen in halfgeboste gebieden met weilanden, velden en braakliggende terreinen om te jagen. De Grauwe Vliegenvanger is een vogel van het open landschap, bosranden en open plaatsen in het bos. De Bosrietzanger komt voor in de vochtige valleien en op de braakliggende terreinen.

De Roodborsttapuit is waar te nemen in de (drogere) vegetatiestroken en de wegbermen in de landbouwzones.

Niet-Broedvogels

Tijdens de trekperiode is het bosachtig en moerassig gebied een aantrekkingspool voor soms zeldzame

De brede bloemenrijke bermen van de zandwegen die in het landschap voorkomen, zijn een belangrijk gegeven voor de natuurwaarde van het gebied (foto O. Pauwels)

Door de dichte begroeiingen die in grote delen van het landschap voorkomen, is de karakteristieke langgestrekte percelenstructuur niet overal in het gebied meer waar te nemen. In dit deelgebied met een aantal langgestrekte smalle hooiland- en weidepercelen waartussen greppels en sloten voorkomen, is dit nog wel overduidelijk het geval (foto O. Pauwels)

vogelsoorten als Boomvalk, Waterral, Witgatje, Oeverloper, Houtsnip, Watersnip, Kleine Karekiet, Bonte Vliegenvanger, Grauwe Vliegenvanger, Paapje. Deze soorten kunnen er geregeld waargenomen worden.

Voor Sperwer, Buizerd, Kramsvogel, Koperwiek, Keep, Sijs, Roek is het gebied in de winterperiode een belangrijke pleisterplaats.

Zoogdieren (16)

Het aantal soorten zoogdieren dat in het gebied voorkomt, is niet zo spectaculair. Enkel de Egel, de Mol, de Haas, het Konijn, de Wezel, de Ree en de Vos zijn waargenomen.

Vissen (17)

Voor de vissoorten is het algemeen voorkomen van het Bermpje belangrijk omdat het een indicatorsoort is van zuivere beekjes. Daarnaast treft men er ook de Grondel, de Driedoornige stekelbaars en de Tien-doornige stekelbaars aan. In de waterpartijen zit onder meer Snoek, Baars en Blankvoorn.

Amfibieën (16)

De ruime aanwezigheid van vrij zuiver water verklaart eveneens het abundante voorkomen van amfibieën met soorten als Groene kikker, Bruine kikker, Gewone pad, Alpenwatersalamander en Vinpootsalamander.

Vlinders (18)

Er kan een lange lijst vlindersoorten waargenomen worden. Een aantal van die soorten zoals de Eikepage zijn zeldzaam. Andere zijn heel kenmerkend voor het gebied. Het orangetipje, een soort typisch voor vochtige graslanden met bossen in de buurt,

komt hier algemeen voor. Het Bont dikkopje is een zeldzame soort, typisch voor Kempische beekdalen en heidevelden. Ook het Koevinkje komt er voor. Het Geelsprietdikkopje is dan weer een soort voor schrale korte graslanden.

Andere vermeldenswaardige soorten zijn Hooibeestje, Vuurvlindertje, Zwartsprietdikkopje, Geelsprietdikkopje en Oranje dikkopje, Boomblauwtje en Icarusblauwtje.

DE CONCRETE DOELSTELLINGEN VAN DE BESCHERMING

De bescherming beoogt het behoud van de historische, de esthetische en de natuurwetenschappelijke waarden van dit landschap.

Het behoud van de historische waarde

De historische waarde wordt bepaald door het feit dat het landschap een voorbeeld is van een oude landschapsstructuur en landschapsopbouw in een Kempens valleigebied en dat het een gaaf fragment is van een goed bewaarde chronosequentie in het landschap ten gevolge van verschillende historische ontginningsfazen. Ook het typische percelenpatroon als gevolg van een turfontginning is een belangrijk element in het voorgesteld gebied.

Dit geldt evenzeer voor de geomorfologische waarde, als intact gebleven valleigebied van een laaglandbeek met bijhorende structuren en verschijnselen zoals reliëfvormen, bodemtypen, kwelsituaties, overstromingen.

Het behoud van de natuurwetenschappelijke waarde

Het natuurwetenschappelijke belang wordt bepaald door de botanische waarde zowel van de graslanden en de bossen als van de moerassen, de heiderelicten, de bermen van de zandwegen en de oevers van de beken, als zeldzaam geworden plantengemeenschappen die aan zuiver water en/of aan een voedselarm tot matig voedselrijk milieu gebonden zijn. Een tweede aspect is het op een beperkte oppervlakte voorkomen van een rijke verscheidenheid aan begroeiingen waarin ook zeldzame plantensoorten voorkomen, als gevolg van sterk variërende milieuomstandigheden (vochtigheidsgradiënten, bodemtypen, verschillen in voedselrijkdom, beheer) en door een goede waterkwaliteit in het hydrografisch net.

Het behoud van de esthetische waarde

De esthetische waarde kan als volgt omschreven worden. Het landschap heeft een veelzijdig uitzicht

Op sommige plaatsen in het landschap meandert de Kindernouwbeek doorheen de dichte begroeiingen van bossen en weekendverblijven (foto O. Pauwels)

door op een kleine schaal voorkomen van structureel sterk verschillende begroeiingen en het vormt daarenboven een sterk contrast met zijn monotone omgeving. Het voorkomen van talrijke zandwegen met brede bermen, van complexen van houtkanten en boomrijen, en van smalle perceleringen benadrukt het traditioneel landelijk aspect van het geheel.

HET NUT VAN DE BESCHERMING ALS LANDSCHAP

Het nieuwe decreet op de bescherming van landschappen brengt voor het behoud van voornoemde waarden een aantal zeer specifieke middelen aan.

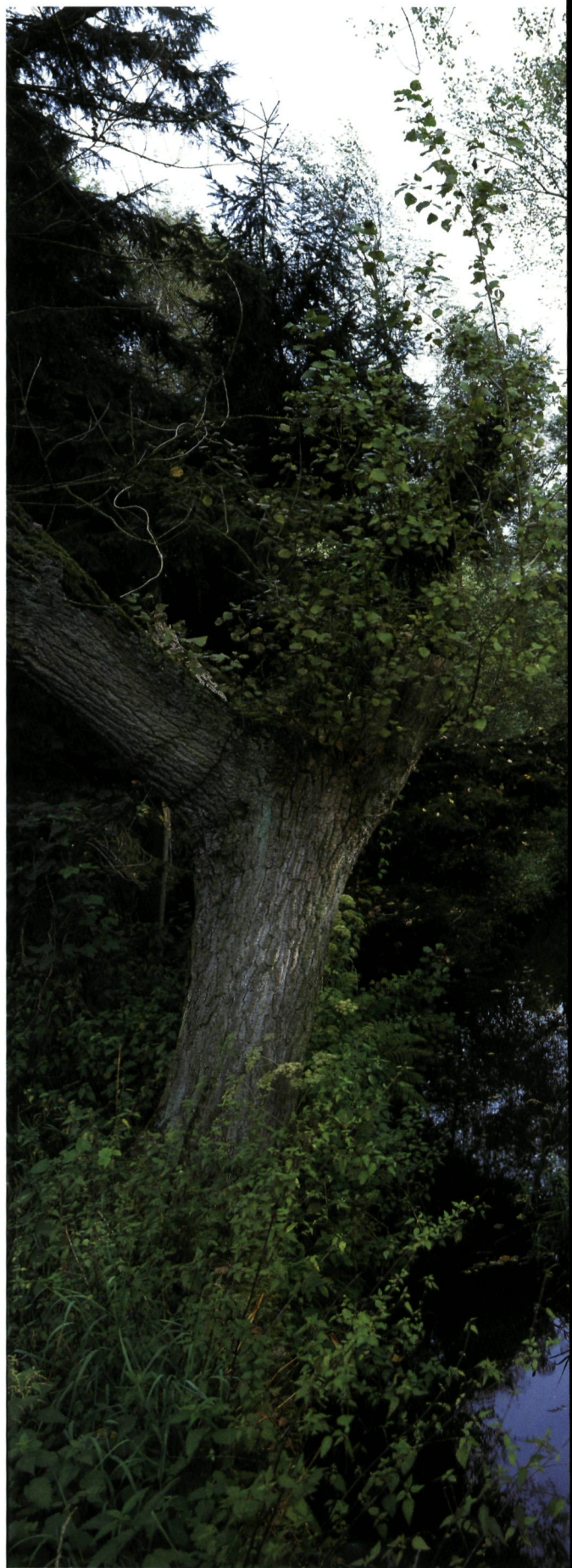
Vooreerst is er *de instandhoudingsplicht*. In elk voorlopig en definitief beschermd landschap zijn de eigenaars verplicht hun eigendom in goede staat te houden door de nodige instandhoudings- en onderhoudswerken.

Daarnaast wordt er *een beschadigingsverbod* opgelegd. In elk voorlopig en definitief beschermd landschap mogen de eigenaars, maar ook de gebruikers en de bezoekers, het landschap niet ontsieren, beschadigen of vernielen.

In de beschermingsbesluiten kunnen voor elk individueel landschap specifieke beschermingsvoorschriften en erfdienstbaarheden uitgevaardigd worden. Zij vormen een totaal-pakket van maatregelen die specifiek zijn uitgewerkt voor de bescherming en de vrijwaring van de intrinsieke waarden die aan de grondslag van de bescherming als landschap liggen.

Voor het behoud van de historische waarden zijn de voornaamste bepalingen in het beschermingsbesluit van 16 februari 1996 het verbod tot het oprichten van gebouwen en tot het wijzigen van het klassiek bodemgebruik, van het uitzicht van het landschap, van het reliëf of van het hydrografisch net.

Voor het behoud van de natuurwetenschappelijke waarde zijn in eerste instantie een aantal bepalingen opgenomen ter vrijwaring en bescherming van de vegetatie en de flora. Onder meer volgende handelingen zijn niet wenselijk en worden verboden door het beschermingsbesluit : het wijzigen van de aard en de structuur van de grond, het uitvoeren van activiteiten die een wijziging van de waterhuishouding en van de waterkwaliteit tot gevolg hebben, het lozen van vloeistoffen of gassen die schadelijk zijn voor fauna en flora, het omzetten van plantenformaties en het omzetten van graslanden naar akkerland, het vellen van bomen, het beschadigen van de struik- en kruid-

laag en het vernietigen van planten in het algemeen, het onaangepast gebruik van bemestingen.

Die bepalingen zijn eveneens belangrijk voor de fauna in het gebied aangezien de rijk gevarieerde en soms zeldzame fauna een gevolg is van die structureel sterk verschillende plantengemeenschappen en begroeiingen en van de goede waterkwaliteit in het hydrografisch net. Voor het behoud van de fauna zijn nog een reeks aanvullende bepalingen vastgesteld, zoals het verbod op het verstoren van de rust en de stilte in het gebied, op het vernietigen van eieren, nesten en broedsels, op het leggen van gifaas en op het gebruik van klemmen.

Voor het behoud van de esthetische waarde zijn volgende handelingen niet wenselijk : het oprichten en verbouwen van gebouwen en het plaatsen van constructies en verplaatsbare inrichtingen, het aanbrengen of wijzigen van afsluitingen, het achterlaten, opslaan of verwerken van afval, het maken van reclame, het leggen van leidingen, het wijzigen van het uitzicht van het landschap, het verharderen van paden.

Tegelijkertijd moet echter onderstreept worden dat die beschermingsvoorschriften niet als absolute bepalingen moeten gelezen worden waarvan niet kan afgeweken worden. Zij geven enkel de basiselementen weer die zowel de waarde van het landschap als zijn verschijningsvorm bepalen. Het decreet voorziet in *een procedure tot afwijking van die bepalingen*, indien blijkt dat geplande werken of handelingen de waarden van het landschap niet of niet essentieel aantasten. Dit geldt ook wanneer een element kan hersteld worden of wanneer de werken zelfs een verbetering kunnen inhouden. Het is in de eerste plaats dus de bedoeling om *richtinggevend* het behoud van het landschap te kunnen begeleiden. Hoewel men wel degelijk de mogelijkheid heeft om, indien nodig, te kunnen optreden, zijn de voorschriften *niet hoofdzakelijk repressief* bedoeld. Zij hebben tot doel de gebruikers en de eigenaars duidelijk te maken *wat relevant is* binnen een beschermd landschap.

De procedure voor het verlenen van afwijkingen van de beschermingsvoorschriften wordt in de bestaande vergunningssystemen ingepast. De vergunningverlenende instanties zijn verplicht een bindend advies te vragen. Op die manier kan er tot *een coördinatie met andere wetgevingen* gekomen worden. De bedoeling van de voorschriften en van de onderhoud- en instandhoudingsbepalingen is *een maximale dynamiek* toe te laten in het beschermd landschap waarbij

Ook de weilandencomplexen met de aanwezigheid van talrijke bomenrijen zijn esthetisch waardevolle deelgebieden in het landschap (foto O. Pauwels)

wordt samengewerkt met de andere bevoegde diensten. Met een bescherming als het landschap wordt *een globale benadering* mogelijk waarbij alle facetten aan bod komen die noodzakelijk zijn voor het behoud.

Daarenboven voorziet het decreet in de mogelijkheid van een *beheersplan* waarin alle werken en handelingen tegelijkertijd kunnen goedgekeurd worden. Dit is eveneens een vereenvoudiging van het vroegere vergunningsstelsel. Ook hier kunnen door de samenwerking bij de beheersprocedure de verschil-

lende wetgevingen in de praktijk op elkaar worden afgestemd.

Het decreet legt dus de nadruk niet alleen meer op restrictieve maatregelen, maar biedt de mogelijkheid om via beheersmaatregelen in positieve zin aan landschapszorg te doen.

De uitvoering van een beheersplan kan enkel op vrijwillige basis gebeuren. Om die vrijwillige samenwerking te stimuleren zal de overheid premies voorzien.

LANDSCHAPHERSTEL

Een ander belangrijk doel op lange termijn is een zo groot mogelijk herstel van de landschapswonden die in het gebied voorkomen. Hoewel de Vallei van de Kindernouwbeek in het gewestplan terecht in hoofdzak de bestemming natuurgebied en natuurreservaat heeft (19), komen in het gebied vele weekendverblijven voor. Deze tendens mag wegens de grote waarde van het landschap niet verder uitbreiden. Een aantal van die weekendverblijven staan nog redelijk in hun natuurlijk kader, anderen zijn

echter in erge mate vertuind. Die inrichtingen gaan dikwijls ook gepaard met of worden voorafgegaan door ontwateringen en het graven van visvijvers. Dit geheel vormt storende landschapswonden.

Op basis van de bepalingen van het beschermingsbesluit kan niet rechtstreeks overgegaan worden tot de verwijdering van de wederrechtelijke gebouwen en constructies die op het moment van het treffen van het beschermingsbesluit in het gebied voorkwamen. Toch is het doel van de bescherming als landschap met betrekking tot het probleem van de

Eén van de storende factoren in het landschap is het vertuiningsproces dat zich aan sommige week-endverblijven voordoet.

Dit gaat van het aanplanten van bloemen en tuinplanten tot de aanleg van een echte moestuin (foto O. Pauwels)

weekendverblijven een uitdovingsbeleid en een herstel van het valleigebied op lange termijn na te streven. Op korte termijn zal gestreefd worden naar een goede inpassing van die percelen in het landschap en naar een beperking van de effecten van de recreatie op het landschap.

Door het uitvaardigen van een beschermingsbesluit wordt het namelijk mogelijk strikt te voorkomen dat eender welke nieuwe vorm van gebouw of constructie wordt bijgeplaatst of dat er nieuwe percelen worden ingenomen voor recreatief gebruik. De

Een herstel van het karakteristiek uitzicht van het valleigebied heeft echter evenzeer betrekking op een gepast beheer voor de vegetatie en de begroeiingen van het gebied en op het bekomen van het gewenste uitzicht. Dit is onder meer van toepassing op het veelvuldig voorkomen van beplantingen met canadapopulieren die in bepaalde gevallen zowel op die 3-begroeiingen en als op het uitzicht van de vallei een zeer negatief effect hebben.

bepalingen van het beschermingsbesluit kunnen ook bijdragen tot een betere inpassing in het landschap doordat bepaalde gebruiken en beheersvormen onder de toepassing van de erfgoedstaarheden vallen. Zo kan de vertuiningsbeperkt worden en kan vermeden worden dat er nieuwe inrichtingen worden uitgevoerd. Tevens kunnen ongunstige effecten van die weekendrecreatie op de intacte delen van het landschap beperkt of vermeden worden. Zo is het onder meer verboden de rust en stilte te storen en mogen er geen afvalwaters geloosd worden.

EINDNOTEN

- (1) ANTROP M., 1995, Schriftelijke mededeling, niet gepubliceerd.
- (2) DE FERRARIS, *Carte de Cabinet des Pays-Bas Autrichiens*, 1777, kaartbladen *Santhoven 107 (P²)* (2) en *Santhoven 107 (P²)* (4).
- (3) In de Vlaamse zandstreek werd een groot deel van het bos en het veld ontgonnen. Dit gebeurde langs ontginningswegen waardoor een lineair bewoningstype ontstond wat het type Waldhufendorf genoemd wordt. Loodrecht op de weg en aansluitend op de bewoning werd een regelmatige en langgerekte strookvormige percelering getrokken.

Een aantal van de verlaten hooilanden zijn momenteel natuurwetenschappelijk zeer waardevolle moerassige ruigten (foto O. Pauwels)

In de vallei komen nog een aantal gras- en hooiland-complexen voor. In die zones treft men nog de enige vergezichten in de vallei aan. Deze foto toont een deelgebied waar de grasvlakte opgedeeld is door een netwerk van bomenrijen. Dit landschapsdeel heeft hierdoor een hoge esthetische waarde (foto O. Pauwels)

- (4) ROMBOUTS K., *Vegetatiekundige en Ecologische studie van de Kindernouw-Visbeekvallei*. Verhandeling ingediend tot het behalen van de graad in Licentiaat in de Wetenschappen, groep Plantkunde, Universiteit Gent, 1993.
- (5) VANDERMAELEN P., 1854, Kaartblad Casterlé 4°.
- (6) Institut Cartographique Militaire tweede uitgave, Brussel, 1909, kaartblad Lille 16/3.
- (7) Militair Geografisch Instituut, Topografische kaart van België, Brussel, 1969, kaartblad Lille 16/3.
- (8) BAEYENS L., (1971). *Bodemkaart van België*, Gent, 1971, Verklarende tekst bij het kaartblad Lille 30 W.
- (9) Indeling volgens DE LANGHE J.E. e.a., *Flora van België, het Groothertogdom Luxemburg, Noord-Frankrijk en de aangrenzende gebieden (Pteridofyten en Spermatofyten)*, Meise, 1988, Patrimonium van de Nationale Plantentuin van België.
- (10) De plantensoorten werden geïnventariseerd door de auteur in samenwerking met Jo Wijnant en Ludo Meesters, inspecteurs bij de Afdeling Monumenten en Landschappen, tijdens een reeks plaatsbezoeken in 1985, '86 en '93, '94. Deze gegevens zijn aangevuld met waarnemingen die vermeld staan in wetenschappelijke studies over het gebied van Chris Verlinden en Luc Verheyen (1981) (Universitaire Instelling Antwerpen, niet gepubliceerd) en Kris Rombouts (1993).
- (11) Indeling volgens STIEPERAERE H. en FRANSEN K., *Standaardlijst van de Belgische vaatplanten, met aanduiding van hun zeldzaamheid en socio-ecologische groep*, Dumortiera 22, 1-41, 1982.
- (12) Naamgeving volgens DE LANGHE J.E. e.a., *Flora van België, het Groothertogdom Luxemburg, Noord-Frankrijk en de aangrenzende gebieden (Pteridofyten en Spermatofyten)*, Meise, Patrimonium van de Nationale Plantentuin van België, 1988.
- (13) De frequentie en de relatieve abundantie voor het Kempens distrikt volgens DE LANGHE J.E. e.a., *Flora van België, het Groothertogdom Luxemburg, Noord-Frankrijk en de aangrenzende gebieden (Pteridofyten en Spermatofyten)*, Meise, Patrimonium van de Nationale Plantentuin van België, 1988.
- (14) Natuurwerkgroep Lille en Wielewaalafdeling Nete & Aa (1980-82 en 1993). *Vogelbestand en -waarnemingen in de vallei van de Kindernouwbeek*, niet gepubliceerd.
- (15) Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen, *Atlas van de Belgische Broedvogels*, Brussel, 1988.
- (16) ROMBAUTS K., *Inventaris zoogdieren en amphibieën in Kindernouwbeekvallei*, schriftelijke mededeling, 1993.
- (17) BRUYLANTS, *Inventaris vissoorten van Kindernouwbeekvallei*, niet gepubliceerd, 1989.
- (18) MAES, *Inventaris Dagvlinders in Kindernouwbeekvallei*, niet gepubliceerd, 1993.
- (19) Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Gewestplannen Turnhout en Herentals - Mol, kaartblad Lille 16/3, Brussel, 1977 en 1978.

Marc De Borgher is adjunct van de Directeur bij Monumenten en Landschappen

DRIE GESCULPTEERDE BEELDENGROEPEN OP DE MUUR VAN DE KONINKLIJKE STALLINGEN IN BRUSSEL. ONDERZOEK EN RESTAURATIE

Lode De Clercq, Jeanne-Françoise Theyskens en Marianne Decroly (1)

Opname vóór 1900 met stoet komende van het Koninklijk Paleis. Op de achtergrond de omheiningsmuur rond de Koninklijke stallingen met één der trofeeën en siervazen (foto toegeschreven aan Jules Géruzet, verzameling G. Abeels)

De drie groepen, die *Wetenschap, Handel en Landbouw, De Kunsten en Spes Patriae* voorstellen, bevinden zich op de muur rond de voormalige Koninklijke Stallingen in Brussel. In het kader van de herinrichting en renovatie van de stallingen door de (Federale) Regie der Gebouwen, werd beslist om ook de monumentale sculpturen te laten onderzoeken en restaureren, waarvan verslag in deze bijdrage.

HET ONDERZOEK

Het vooronderzoek werd uitgevoerd in 1990 onder impuls van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, in het kader van de voltooiing van de renovatiewerken aan de Koninklijke Stallingen door de Regie der Gebouwen. Naast het kunsthistorische luik omvatte dit onderzoek een diepgaande analyse van de schadefactoren, dit met het oog op het ontwikkelen van een adequate restauratie-techniek. Het voorbereidende onderzoek had een multi-disciplinair karakter waarbij, uitgaande van de waarnemingen bij de diverse inspecties en monsternames, een samenwerking werd bekomen

met Dr. Eddy De Witte en Ing. Luc Maes van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium voor het onderzoek van de gipskorsten; met Prof. Dr. Roger Nijs van het Laboratorium voor Mineralogie, Petrografie en Micropedologie van de Universiteit Gent voor het onderzoek van de aangewende steensoort; met Annie Blanc van het *Centre de Recherches sur les Monuments Historiques* (Parijs) voor het vergelijkingsmateriaal betreffende de steensoorten en tenslotte met Herman Stieperaere van de Nationale Plantentuin te Brussel voor het onderzoek van het aangetroffen mos.

Historische gegevens

De beeldhouwwerken werden in de loop van 1874 geplaatst op de bestaande, tussen 1823 en 1826 naar ontwerp van Charles Vander Straeten opgetrokken omheiningsmuur van de residentie van de Prins van Oranje, een gebouw dat tussen 1859 en 1862 even dienst deed als Museum voor Moderne Kunst om tenslotte in 1876 in gebruik te worden genomen als Paleis der Academiëen (2). Het is overigens in deze

De muur met trofee der Kunsten (Rodin/Van Rasbourg, 1874), 1942. Bemerkt de zware gipskorsten, vooral op de onderliggende muur in Gobertingse steen (foto ACL)

context dat de omheiningsmuur langs de Troonstraat, die tevens de hier gelegen Koninklijke Stallingen gedeeltelijk aan het oog onttrok, in 1874 werd voorzien van de beeldhouwwerken.

De beeldhouwde groepen zijn respectievelijk op naam te schrijven van het atelier Van Rasbourg-Rodin dat op basis van een overeenkomst werkzaam was vanaf 12 februari 1873 tot de opschorting ervan op 31 augustus 1877 en op naam van de beeldhouwer Egide Mélot. Voor de groepen die enerzijds *Wetenschap, Handel en Landbouw* en anderzijds *De Kunsten* personifiëren is het auteurschap luidens de vroegere inscripties, waarvan er slechts één met zekerheid vermeld is op de groep der *Kunsten* (3), op het actief te schrijven van het Atelier Van Rasbourg-Rodin terwijl de meest linkse groep *Spes Patriae* blijkbaar eertijds gesigneerd was door Egide Mélot. Zij werden in 1874, mogelijks onder leiding van hofarchitect Fologne (4), die op dat ogenblik blijkbaar de werken aan de Koninklijke Stallingen superviseerde, geplaatst door de aannemende beeldhouwer onder naam van Van Rasbourg die hiervoor een vergunning aanvroeg bij de stad Brussel (5). Deze trofeeën maken deel uit van een decoratieve reeks die voorts vier leeuwen omvatte van Antoine F. Bourré, een wapentrofee van Jacques Jaquet en tevens nog 35 siervazen (6).

In de academiëtuin zelf werden meerdere oudere prestigieuze groepen opgesteld waaronder zelfs een kopie van de discusswerper (1824-1825) van Mathias Kessels, doch het kroonstuk was ongetwijfeld het in 1880 toegevoegde beeld van de beroemde geleerde Alphonse Quetelet (1798-1874) die, als grondlegger van de "*natuurwetenschap der maatschappij*" als een per uitstek synthetische figuur kon worden gezien van de positivistisch ingestelde 19de eeuw. Dergelijke allegorische beeldenreeksen waren overigens zeker niet vreemd ter omkraning van wetenschappelijke instellingen. Zij verbeeldde de ideologische context waarin bijna steeds de ontvoogdende rol van de natuurwetenschap centraal werd gesteld. Dit kwam bijvoorbeeld nog duidelijker aan het licht in het sculptuurprogramma voor de *Société Royale de Zoölogie d'Anvers* waarvoor onder meer Jef Lambeaux in 1886 een *Prométhée enchaîné à son rocher* en in 1898 *Charles Darwin* vervaardigde (7).

Zoals reeds door vele auteurs werd vooropgesteld lijkt het zowel op basis van de bevestigingen van Auguste Rodin zelf alsook via zijn onmiddellijke kennissenkring vrij duidelijk dat deze instond voor de realisatie van beide groepen. Zo toonde Rodin deze sculpturen 25 jaar later, ter gelegenheid van een

Detail van de omheiningsmuur met geweldige gipskorst op de Goberingse steen, 1991 (foto L. De Clercq)

tentoonstelling te Brussel, aan Judith Cadel, één van zijn eerste biografen (8). Ook Reiner Maria Rilke, die gedurende korte tijd secretaris was van Rodin, heeft blijkbaar in zijn voorbereidende notities voor zijn voor het eerst in 1902 verschenen Rodin monografie speciek gewag gemaakt van de beide Brusselse groepen der *Kunsten* en der *Wetenschappen* (9). Blijkbaar was ook Sander Pierron van dit auteurschap op de hoogte want hij vermeldt het reeds in 1902 (10). Voor een verder overzicht van de realisaties van het atelier Van Rasbourgh-Rodin verwijzen we uiteraard naar de recente catalogus *Rodin in België* alhoewel het reeds veel vroeger gerealiseerde werk van Micheline Hanotelle reeds de voornaamste gegevens samenbracht en bijgevolg evenveel aandacht verdient (11).

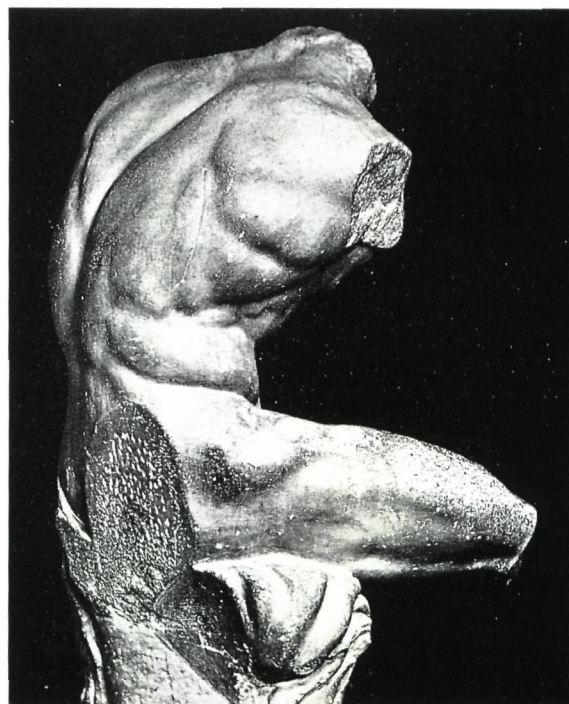
De derde groep die *Spes Patriae* voorstelt was mogelijk eertijds voorzien van de handtekening van E. Mélot (1817-1885) (12). Deze vrijwel vergeeten beeldhouwer, die zijn opleiding ontving bij Guillaume Geefs en later bij Louis Jéhotte, is meermaals ingeschakeld geweest bij de realisatie van de omvangrijke beeldenprogramma's die in de meeste openbare gebouwen werden geïntegreerd (13). Zo vinden we hem achtereenvolgens terug op de Brusselse werven van de Muntshouwborg (1854), de Sint-Jacob-op-de-Coudenberkerk (1862), de Nationale Bank (1863-1865), de Beurs (1871-1873), het Conservatorium (1874-1875), het *Paleis der Schone Kunsten* (huidig Museum voor Schone Kunsten - 1876) en het is dan ook geen wonder dat, tijdens Rodins verblijf te Brussel in de periode 1871-1877, zijn pad meermaals dat van de beginnende grootmeester kruist aangezien deze in die periode om den brode eveneens aangewezen was op de opdrachten die juist toen uit de hoofdstedelijke bouwwoede voortsproten. Eén van de meest merk-

waardige beelden die hij overigens in opdracht van een bouwmeester realiseerde was ongetwijfeld het beeld van de alles overschouwende, in een spiralerend trappenhuis binnenleunende architect (in dit geval de ontwerper zelf) waarmee Henry Beyaert zijn Nationale Bank te Brussel als het ware signeerde (14). Het is in de context van Mélot's bijdrage aan de academie-muur eveneens het vermelden waard dat hij ook de auteur is van een verwante militaire trofee op de muur van het Koninklijk Paleis, ter hoogte van de Brederodestraat.

Iconografie

Het is duidelijk dat, alhoewel er vele voorgangers in de barokke beeldhouwkunst vallen aan te wijzen, de trofeeën op naam van Van Rasbourgh hun directe typologische voorgangers vinden bij de aan de ingang van het Warandepark opgestelde trofeeën die omstreeks 1783 op bestelling van de abt van de Coudenbergabdij werden gebeeldhouwd door Gilles Lambert Godecharle en die respectievelijk *de Kunsten en de Wetenschappen* en *de Scheepvaart en de Handel* uitbeelden (15).

Alhoewel er een oppervlakkige verwantschap bestaat springen direct vrij diepgaande verschillen in het oog en dit zowel op het niveau van de thema-behandeling als op het niveau van de compositie. Daar waar de 18de-eeuwse groep der *Wetenschappen* nog broeder-

De *Belvédère* Torso, gesigneerd Appolonios, zoon van Nestor van Athene (Vaticaanse Musea, Romeinse Periode)

De muur met de trofee der *Wetenschap, Handel en Landbouw*, (Rodin/Van Rasbourg, 1874) in 1942. De vleugeltop van de putto blijkt reeds te zijn afgebroken (foto ACL)

lijk de kunsten en de wetenschappen verenigt en op deze wijze nog duidelijk wortelt in het oude renaissance ideaal van de "vrije kunsten" en de aparte trofee der *Scheepvaart en Handel* de scheiding met de zuiver nuttige disciplines onderlijnt, heeft deze opdeling zich bij de 19de-eeuwse trofeeën volledig anders voltrokken en is de wetenschap op utilitaristische wijze met de handel en de landbouw verenigd. De kunsten daarentegen worden hier 'geïsoleerd' voorgesteld. Ook compositorisch is het onderscheid groot. In de 18de-eeuwse groepen zijn door middel van klassieke personificaties waarbij putti met attributen elkaar broederlijk bejegenen een soort van verbroekelde, pseudo-dramatische configuraties ontstaan. Om hierbij in een soort onschuldige, verheven en bijna landelijke stijl te blijven heeft bijvoorbeeld Mercurius, die van oudsher de handel symboliseert, een drastische verjongingskuur ondergaan.

De 19de-eeuwse trofeeën daarentegen hebben een meer gebalde, allegorische structuur en sluiten in die zin meer aan bij de neo-barokke context waartoe ze behoren. Alhoewel in de trofee der *Wetenschap*,

De Scheepvaart en de Handel (G.L. Godecharle, 1783). Kopie door I. De Ridder, 1891, Warandepark Brussel (foto L. De Clercq, 1997)

De Kunsten en Wetenschappen (G.L. Godecharle, 1783). Kopie door G. Charlier, 1891, Warandepark Brussel (foto L. De Clercq, 1997)

Handel en Landbouw nog steeds een putto aandachtig met een compas afstanden uitzet op een aardbol (geografie) zijn de overige componenten louter aangeduid met emblemen als een stenen tafel met cijfers (handel doch mogelijks ook rekenkunde), een anker en geoogste gewassen. We krijgen hier dus duidelijk een versmelting van de verschillende disciplines op allegorisch niveau. In de *Triomf der Kunsten* is de auteur helemaal afgestapt van de personificatie en wordt één der meest tot de verbeelding sprekende antieke sculpturen, de zogenaamde *Belvédère Torso*, vrijwel letterlijk gekopieerd en verheven tot embleem voor de kunsten, hierbij dan voorts nog omringd door een luit, een muziek(?)foliant en laurierlover, een vaas, een olielamp en een veder. Zoals J.A. Schmoll Gen. Eisenwerth indertijd reeds opmerkte, heeft Rodin zich met dit exacte "*Torso-citaat*", waarvoor hij kon beschikken over het in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis bewaarde gipsafgietsel (16), in de rij geplaatst van een reeds vroeger in de 19de eeuw opgestarte tendens waarbij deze beroemde sculptuur als embleem voor de kunsten werd gebruikt (17). Een wellicht niet aan de jonge beeldhouwer ontgane directe voorloper waarnaar deze auteur verwijst is het gevelreliëf dat de allegorie der Kunsten voorstelt in de zuidgevel van het Louvre en waar de *Belvédère-torso* als symbool voor de beeldhouwkunst werd aangewend (18).

Schadebeeld

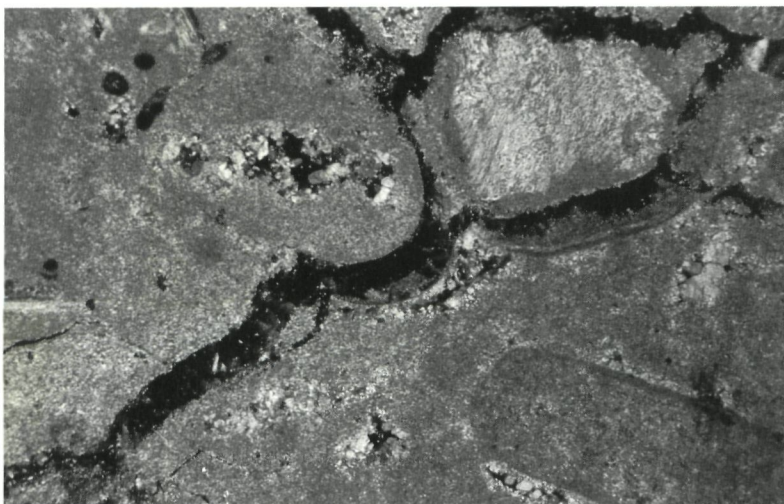
Toen in de jaren '50 de interesse voor Rodin's jeugdwerken groeide - hiervan getuigt onder andere de licentieverhandeling van Ch. De Boelpaep - begon er vrij snel onder de kunsthistorici en monumenten-

zorgers een consensus te ontstaan omtrent de noodzaak tot restauratie van de toen reeds duidelijk aangetaste beelden. De zaak leek in een stroomversnelling terecht te zijn gekomen toen C. Janson, de nieuwe hoofdconservator van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten te Brussel, haar schouders onder de zaak zette en hierin werd bijgetreden door de invloedrijke Prof. Jacques Lavalleye. Dat de beelden toen reeds een bepaald erosie-niveau vertoonden wordt duidelijk aangetoond door de twee paren foto-opnames gerealiseerd door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium respectievelijk in 1942 en vervolgens in 1948 (19). Op deze foto's is merkbaar dat het liggend groefleger van de steen reeds goed zichtbaar wordt door de uitpreparatie ervan. Zeer lokaal kunnen we tevens een lichte afschilfering waarnemen van de langzamerhand uitgeloopte steenoppervlakte. Globaal genomen vertoont de sculptuur nog echter een factuur die verwijst naar de oorspronkelijke steenoppervlakte. Dit is onder meer goed waarneembaar op de Kunstentrofee waarbij het uitstekende beenfragment van de *Belvédère-Torso* een imitatie van het antieke breukvlak weergeeft, een detail dat ondertussen volledig is verdwenen.

Vanaf dan ging de uitloging van het kalkbindmiddel - waarvan de toename der gipskorsten getuigt - in een steeds sneller tempo verder, zodanig zelfs dat het cohesieverlies in de buitenste zone van de geëxposeerde steenhuid een steeds kritischer niveau ging bereiken. Het is dan ook niet verwonderlijk dat J.A. Schmoll in 1959 duidelijk getuigenis aflegt van deze steeds méér in het oog springende aftakeling: "*Scharf zeichnen sich heute die lagerfügen wie tiefe sprünge ab. Der weiche stein zeigt mancherlei Verwitterungschäden und einige größere Beschädigungen* (20). De algemene verwerkingsschade is ook duidelijk te zien op de foto's die Schmoll zijn artikel laat vergezellen. Zo zijn het uitgeprepareerde groefleger evenals de zware gipskorsten in de niet- of weinig beregende zones toegenomen. De erosie is blijkbaar dermate ver gevorderd dat de signatuur "*Van Rasbourgh*" nog slechts vaag zichtbaar is.

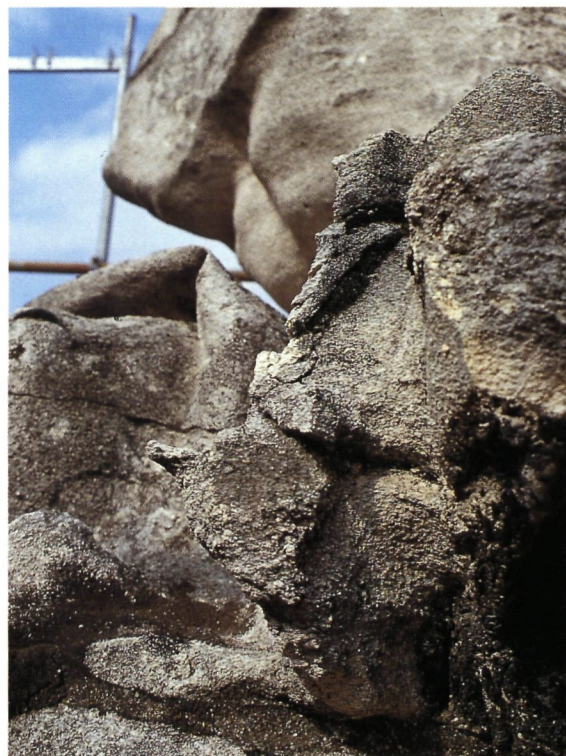
De huidige toestand ligt onvermijdelijk in het verlengde van de reeds beschreven fenomenen. Zo werd dermate veel bindmiddel uitgeloopt uit de steenepiderm dat niet enkel de afspoelingsgraad zeer hoog kwam te liggen doch dat bovendien heel wat oppervlaktes in toenemende mate gingen afschilferen. Immers, bij de verderschrijdende sulfatering gingen deze depots zich steeds dieper in de steenhuid nestelen. Deze gang van zaken wordt duidelijk bevestigd in de slijpplaatjes die Prof. Nijs vervaar-

De trofee der Kunsten, foto van slijpplaatje van het steenmateriaal (vergroting 200 x), R. Nijs, 1991. De barstenstructuurtjes die aan het oppervlak dikwijls met het blote oog zijn waar te nemen blijken bij een dergelijke vergroting te zijn opgevuld met puntige gipskristallen die loodrecht staan op de wanden der porieën

►
De trofee der
Kunsten, detail van
de *Belvédère Torso*
(foto L. De Clercq,
1991)

►►
De trofee der
Kunsten, detail.
Bemerkt de verwe-
ring en tevens de
barstvorming (foto
L. De Clercq, 1991)

digde in functie van de petrografische studie. De hier waargenomen oplossingsverschijnselen hebben de stevigheid van de bovenste steenlaag dermate aangetaast dat er een barstvorming is ontstaan waarin zich veelvuldig gips heeft gevormd. Het zijn deze factoren die het meest hebben bijgedragen in de afschilfering van de sterk geëxposeerde oppervlaktes. In de niet beregende zones ontwikkelden zich als equivalent dikke gipskorsten die, zoals de dwarsdoorsnede van een 5 mm dik monster ervan, vervaardigd door Ing. Luc Maes aantoonde, in meerdere afgetekende laagjes is gevormd. Tevens konden er enkele dwars op het groefleger ontstane breuken worden vastgesteld die mogelijks in verband kunnen worden gebracht met aanvankelijk onzichtbare diaklase-zones die tevens het vlakke karakter van de breukvlakken kunnen verklaren. Dit komt bevoorbeeld goed tot uiting in de afgebroken vleugeltop van de putto in de *Allegorie der Wetenschappen*.

De beelden waren bovendien plaatselijk bedekt door mosvorming. Aan de hand van een staal ervan identificeerde Herman Stieperaere dat mos als *Grimmia pulvinata* (Hedw.) J.E. Smith, het muisjesmos (21). Deze mossoort komt blijkbaar vooral voor op zonnige plaatsen op allerlei steensoorten, bijvoorbeeld op kalksteen en graniet vooral in de buurt van menselijke bewoning. De kleine "rizoiden" of worteltjes kennen géén diktegroei zoals de wortels van de

hogere planten en hun kracht is bijgevolg veel geringer. Zij kunnen echter wel zeer goed binnendringen in de talloze fijne scheurtjes die de oppervlakte van deze verweerde steen kenmerken.

Steensoort

Uit de petrografische analyse van Prof. Roger Nijs bleek dat de beelden vervaardigd werden uit een witte pseudo-öolitische kalksteen (22). Hij is opgebouwd uit een massa gerolde (afgeronde) mikroskopische fragmentjes van biogene oorsprong (schelpgruis, krinoïeden, skeletbrokjes van andere echinodermata en uiteenlopende wierachtige strukturtjes ...), hecht aaneengekit met een overvloedig fijn cement, dat hier en daar spatig is uitgekristalliseerd. Zowel de pseudo-öolitische fragmentjes als het cement bestaan uitsluitend uit calciet. Aanvankelijk werd door Prof. Nijs een Juraisch gesteente vooropgesteld dat vermoedelijk afkomstig zou kunnen zijn uit het oosten van het Bekken van Parijs. In de hoop het materiaal nader te kunnen bepalen werden de analyse-resultaten overgemaakt aan Annie Blanc te Parijs. Uit haar antwoord bleek dat de oorsprong van het materiaal wellicht diende te worden gezocht in het noorden van de Bourgogne-streek (23). Eén van de mogelijke groeven bleek de Saint-Nicolas-groeve te zijn te Ravières, met materiaal dat volgens haar onder andere was aangewend voor de opbouw van de Brusselse Beurs en

het Justitiepaleis. Nadat we hiervan een monster hadden opgespoord in de lithotheek van het W.T.C.B. werd dit door Dr. Nijs vergeleken met het handstuk van de door ons bestudeerde beelden, doch hieruit bleek dat het ook niet om dit materiaal ging (24).

Vrij onlangs kreeg de speurtocht een nieuwe wending toen uit de lectuur van Charles Moermans *Traité des Constructions Civiles*, nota bene gepubliceerd te Brussel in 1874, bleek dat de door A.F. Bourré gesculpteerde leeuwen die een eind verder op dezelfde omheiningmuur de toegangen opluisteren, werden vervaardigd uit de steen van Echaillon (Grenoble). Uit de omschrijving van Moerman blijkt dat het volgens hem om een "calcaire corallien" gaat die harder is dan de steen uit de omgeving van Parijs, met een homogeen karakter en een fijne granulering die zich liet polijsten als marmer (25). Een eerste macroscopisch nazicht toont aan dat de ondertussen eveneens verweerde leeuwsculpturen van Bourré inderdaad qua materiaal een grote

verwantschap vertonen met de door ons bestudeerde beelden. Het toeval wil overigens dat Bourré een lithografie van één van zijn leeuwen met een opdracht als herinnering toestuurde aan August Rodin (26).

DE CONSERVERING VAN DE SCULPTUREN

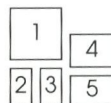
De drie gesculpteerde groepen kregen een conserverende restauratiebehandeling.

Deze sculpturen van grote afmetingen (2,5 m x 2,5 m x 1,80 m) verkeerden in zeer slechte bewaaringstoestand: zware steenerosie, verlies van oppervlaktecohesie, aanwezigheid van talrijke barsten aan het oppervlak van de steen, loslaten van de bovenste steenlagen van de gesculpteerde massa (exfoliatie), veralgemeende aanwezigheid van micro-organismen die het oppervlak zwart maken, groei van mossen en lichens, talrijke vormlacunes, dikke zwarte korst-

►
De Wetenschap,
Handel en Land-
bouw, toestand van
de beeldengroep in
1948 (foto ACL)

►►
Toestand van de
sculptuur vóór
behandeling (foto
M. Decroly-
J.F.Theyskens)

1. Schema van het schadebeeld (foto M. Decroly-J.F. Theyskens)

2. Verlies van oppervlaktecohesie (foto M. Decroly-J.F. Theyskens)

3. Vormlacunes

4. Mossen

5. Loskomen van de voegen

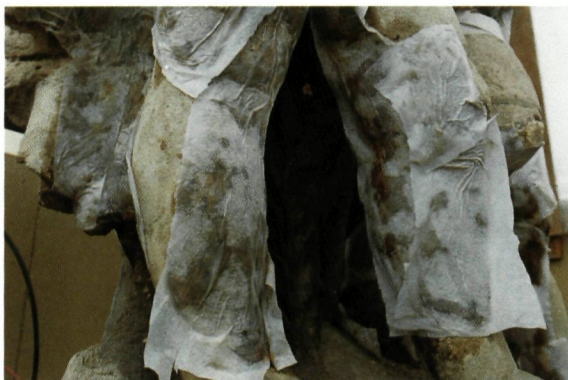
vorming, verschillende losgekomen of afgefallen elementen en algemene broosheid van de steen. Fotografische documenten uit 1942 tonen aan dat de sculpturen op 41 jaar tijd zwaar geërodeerd waren: de nauwkeurigheid van de gesculpteerde details was vroeger veel groter en bepaalde elementen zijn nu verdwenen.

Het doel van de ingreep was de sculpturen te conserveren en hen een aanvaardbaar esthetisch uitzicht en een behoorlijke leesbaarheid terug te geven. Het was

inderdaad noodzakelijk de steen te behandelen om verdere degradatie zoveel mogelijk te vertragen. Voor de goede leesbaarheid was het ook nodig om de homogeniteit van het oppervlak te herstellen om de plastische vormen opnieuw te kunnen waarderen.

Na het fotograferen van de sculpturen vóór hun behandeling en het aanduiden van de steendegradaties op schema's, werd een reeks proeven uitgevoerd om de behandeling op punt te kunnen stellen. Het was noodzakelijk om verschillende bewerkingen uit te

► Compressen met de reinigingspasta complexon FCP2, vóór het verwijderen van de zwarte korsten op de beeldengroep *Spes Patriae*, (foto M. Decroly-J.F.Theyskens)

►► Verwijderen van de zouten door compressen van gedemineraliseerd water, op de beeldengroep *Wetenschap, Handel en Landbouw* (foto M. Decroly-J.F.Theyskens)

voeren vooraleer de steen te consolideren : de verharder is ook werkzaam op het oppervlak van de steen en zou de oppervlakkige vervuiling mee gefixeerd hebben, hetgeen het verwijderen ervan later zou bemoeilijken. Op dezelfde manier moest het grootste gedeelte van de zwarte korsten verwijderd worden omdat ze na verharding nog resistenter zouden geworden zijn.

Een eerste oppervlakkige reiniging met behulp van chemische compressen werd voorzichtig uitgevoerd op de drie gesculpteerde groepen. De micro-organismen werden bestreden met een kiemdodend middel.

Het verwijderen van de zwarte korsten was veruit de lastigste en tijdrovendste behandeling. Ze waren

inderdaad zeer resistent en bereikten op sommige plaatsen een dikte van 3 cm. Daar waar de steen nog gezond was, werden de korsten verwijderd met de beitel. Vervolgens werden ze verder afgeschraapt met diamantvlijen. Chemische compressen werden dan aangebracht op de afgevijlde oppervlakken. Deze twee behandelingen (afvijlen en chemische compressen) moesten enkele malen alternerend herhaald worden. Het procédé vroeg veel tijd, maar heeft efficiënt gewerkt zonder het oppervlak van de steen te beschadigen.

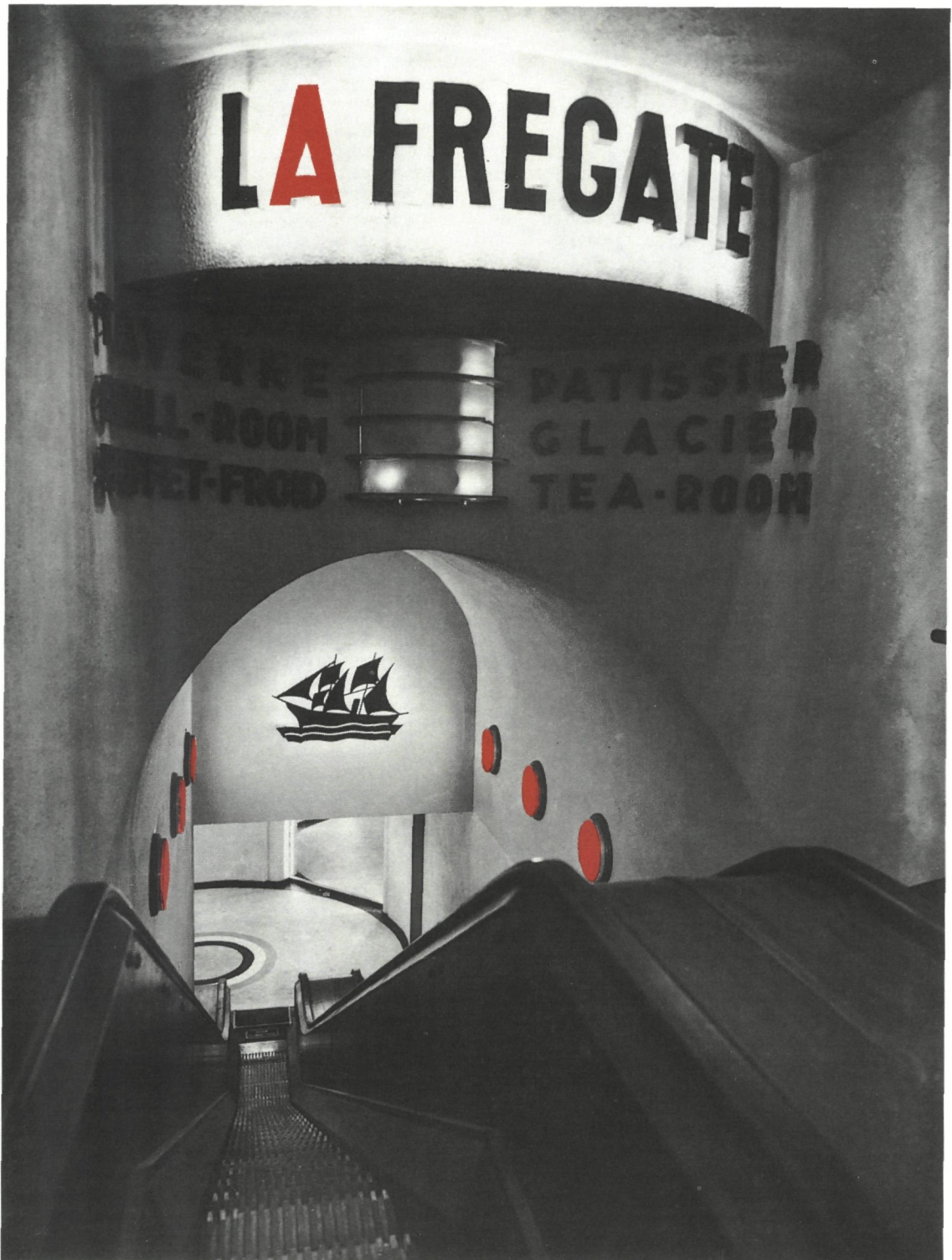
Een eerste consolidering werd uitgevoerd door het aanbrengen van ethyksilikaat met een borstel. Dit product dringt goed in de steen, wat verschillende

Reiniging, verwijderen van mossen en herstellen van de voegen op de groep *Wetenschap, Handel en Landbouw* vóór en na behandeling (foto M. Decroly-J.F.Theyskens)

M&L BINNENKRANT

Nr. 89
Bijlage bij
M&L 16/6
november-
december
1997

Café-dancing
La Frégate - Nieuw-
straat 28-34 - 1932.
(foto W. Kessels)

Buitenkrant

ORIËTERINGSNOTA - MONUMENTENZORG

Monumenten zijn spiegels van een tijdgeest en een gedachtegoed. Ze belichamen de continuïteit, de historische ontwikkeling van een stad, een streek of een volk. Daarom zijn ze ook een belangrijke cultuurhistorische bron en blijven monumenten aan het leven van vandaag een bijzondere dynamiek geven.

Dit uit zich in de vele vrijwilligers, waaronder veel jongeren, en verenigingen die actief zijn rond de monumentenzorg en daardoor een waardevol maatschappelijk engagement opnemen. Monumentenzorg is dan ook niet enkel een zaak van kunst-historici of restaurateurs.

Meer dan een half miljoen bezoekers aan de Open Monumentendag tonen dat mensen een sterke behoefte hebben om het verleden te ontdekken, om beter te begrijpen waar men vandaan komt en wie men is. Deze zoektocht naar de eigen identiteit bewijst dat met het behoud van het cultureel erfgoed niet alleen materiële maar ook immateriële culturele waarden ge-coësterd worden.

Monumentenzorg moet dan ook gezien worden in het licht van onze beschavingsgeschiedenis en is verankerd in vele facetten van de samenleving (economie, toerisme, ruimtelijke ordening, educatie, tewerkstelling, ...)

Het breed maatschappelijk en cultureel draagvlak dat daardoor ontstaat - en waarvan het vrijwillig engagement en de grote publieke belangstelling een teken is - moet de overheid stimuleren om een actief monumentenbeleid te voeren.

Een vooruitstrevend monumentenbeleid moet ons niet enkel gevoelig maken voor de actuele waarde van ons cultuurhistorisch, industrieel en archeologisch erfgoed maar moet ook aanzetten tot een authentieke en vernieuwende hedendaagse architectuur en vormgeving.

Daardoor zal onze ruimtelijke omgeving verrijkt worden met realisaties die de culturele smaak en de maatschappelijke tendenzen van vandaag gestalte geven. We moeten nu onze monumenten voor morgen bouwen !

Analyse van het monumentenbeleid

Evolutie van de laatste decennia

De Vlaamse monumentenzorg is pas op gang gekomen in 1975 naar aanleiding van het Europees jaar van het bouwkundig erfgoed.

Er is sindsdien een lange weg afgelegd en er werden ongetwijfeld belangrijke resultaten geboekt.

Het decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten vormt nu al meer dan twintig jaar de wettelijke basis voor de Vlaamse monumentenzorg. Ongetwijfeld heeft dit decreet nieuwe impulsen gegeven om in Vlaanderen een dynamischer en coherenter monumentenbeleid te gaan voeren. Daarenboven werd op 30 juni 1993 een specifiek decreet tot bescherming van het archeologisch patrimonium goedgekeurd.

De Vlaamse monumentenzorg van de laatste jaren kenmerkt zich door expansie en vernieuwing. Het succes van de jaarlijkse Open Monumentendagen, georganiseerd vanaf 1989 op initiatief van de Raad van Europa, de Koning Boudewijnstichting en de afdeling Monumenten en Landschappen van het ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, heeft daar in grote mate toe bijgedragen : de monumentenzorg kan voortaan steunen op een stevig maatschappelijk draagvlak. Niemand twijfelt nog aan de maatschappelijke relevantie van de monumentenzorg.

De expansie in deze sector kan op basis van objectieve gegevens worden aangetoond door de jaarlijkse toename van het aantal beschermde monumenten en door de hoge begrotingskredieten bestemd voor onderhouds- en restauratiewerken. Maar ook de inhoudelijke kwaliteit van de monumentenzorg en de archeologie verbeterde op basis van nieuwe wetenschappelijke en culturele inzichten.

Deze postieve ontwikkeling werd onderbouwd door de recente actualisering vanaf 1993 van de decreet- en regelgeving. De beschermingsproce-

dure voor monumenten, stads- en dorpsgezichten werd vereenvoudigd. De algemene beschermingsvoorschriften zijn nu duidelijker omschreven. Het omslachtige subsidiesysteem werd vervangen door soepeler werkende, meer resultaatgerichte premiestelsels, niet alleen voor restauratie maar ook voor onderhoudswerken.

Het is een tendens om te komen tot een preventieve monumentenzorg die aandacht heeft voor het onderhoud van de monumenten en daardoor dure restauraties vermijdt.

Er kwam ook een nieuwe dynamiek tot stand binnen het verenigingsleven en een groot engagement van tal van vrijwilligers. De Koning Boudewijnstichting speelde hierin een essentiële en stimulerende rol. Naast de bestaande initiatieven en de volgehouden werking van tal van verenigingen die zich van oudsher om het bouwkundig erfgoed hebben bekommerd, zijn enkele nieuwe verenigingen ontstaan met specifieke doelstellingen die het veld van de monumentenzorg verruimen en een sterker draagvlak geven.

Het zijn ankerpunten voor het monumentenbeleid van het Vlaamse Gewest.

De Monumentenwacht Vlaanderen fungeert als alarmcentrale voor achterstallig onderhoud en stimuleert daardoor de preventieve monumentenzorg.

Het Vlaams Centrum voor Ambacht en Restauratie wil het voortbestaan en de kwaliteit van het restauratie-ambacht bevorderen door opleiding, tewerkstellingsinitiatieven, documentatie en informatie.

De Stichting Vlaams Erfgoed groeit meer en meer uit tot een "trust" voor het beheer, de herbesteding en de ontsluiting van ons waardevol erfgoed. Onlangs is deze stichting gestart met een ledenbeweging die de betrokkenheid van de bevolking bij de monumentenzorg moet versterken.

De Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg tenslotte is het gemeenschappelijk forum van de monumentenverenigingen in Vlaanderen. Zij is enerzijds een reflectiekamer ten gunste van het monumentenbeleid en anderzijds een begeleider van de vele actieve verenigingen in verscheidene disciplines.

Het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium werd opgericht en

erkend als wetenschappelijke instelling voor de studie, bescherming en valorisatie van het archeologisch erfgoed in Vlaanderen.

Tegenover het positieve beeld van deze recente ontwikkelingen moeten we ook durven stellen dat Vlaanderen, in vergelijking met haar buurlanden, nog steeds een achterstand heeft inzake behoud, onderhoud en restauratie van onze monumenten en inzake de studie en vrijwaring van ons archeologisch erfgoed. Nochtans is Vlaanderen op dit vlak bijzonder rijk, boeiend en aantrekkelijk. Deze achterstand is voornamelijk te wijten aan het ontbreken aan een monumentenbeleid. Sinds 1992 is een zeer geleidelijke inhaalbeweging merkbaar. Deze zou evenwel moeten kunnen versneld worden.

Evaluatie bestaande wetgeving en initiatieven

Decreet tot bescherming van monumenten en landschappen.

Zoals reeds vermeld heeft de toepassing van het decreet van 3 maart 1976 het overheidsbeleid inzake de zorg voor waardevolle monumenten, stads- en dorpsgezichten sterk geactiveerd. In de beginperiode was een krachtige, gecentraliseerde aanpak zeker nodig om de monumentenzorg in een relatief snel tempo uit te bouwen. Vandaag kan overwogen worden om aan de provincies en de gemeenten inzake monumentenzorg en archeologie een veel grotere rol toe te kennen dan vroeger het geval was.

Anderzijds is gebleken dat het decreet van 1976 geen geschikt instrument is om te voorzien in de gepaste bescherming voor een specifiek onderdeel van ons cultureel patrimonium, namelijk het varend erfgoed. Rekening houdend met de eigen problematiek van dit erfgoed, kan enkel een specifiek decreet een gepast beschermingsstelsel invoeren. Dit geldt ook voor de bescherming van voer- en vliegtuigen.

Algemene beschermingsvoorschriften. Een zeer belangrijk uitvoeringsbesluit van het decreet van 3 maart 1976 is het besluit van de Vlaamse regering van 17 november 1993 tot bepaling van de algemene voorschriften inzake instandhouding en onderhoud van monumenten en stads- en dorpsgezichten.

Dit besluit is een belangrijk instrument voor de bescherming van de inhoudelijke waarden die aan de bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten ten grondslag liggen. Het is gebaseerd op een evaluatie van de praktische terreinervaring van meer dan vijftien jaar en getuigt van een beter inzicht in de draagwijdte en de consequenties van beschermingsvoorschriften.

Belangrijk is ook dat deze voorschriften slechts van toepassing zijn voor zover zij niet afwijken van de specifieke voorschriften die in de beschermingsbesluiten zelf staan vermeld. Die bijzondere voorschriften hebben dus voorrang op de algemene. Elk monument is immers uniek en vereist een specifieke benadering. Vooral voor bestemmings- of gebruikswijzigingen zijn de bijzondere voorschriften een handig instrument. Ze kunnen zo geformuleerd worden dat een herbestemming wordt gestimuleerd maar vooraf moet worden voorgelegd en besproken.

Het besluit van 17 november 1993 is niet enkel opgevat als een opsomming van juridische normen, maar ook bedoeld als een soort handleiding, als een gebruiksaanwijzing voor eenieder die zorgend wil omgaan met ons onroerend cultureel erfgoed.

Premiestelsels.

Het omslachtige subsidiesstelsel werd vervangen door soepeler werkende, meer resultaatgerichte premiestelsels, niet alleen voor restauratie maar ook voor onderhoudswerken. Het premiestelsel voor onderhoudswerken wil meer impulsen geven aan de preventieve monumentenzorg.

Sedert de invoering van de premiestelsels vanaf 1991 werd het systeem in de loop der jaren steeds verder verfijnd en uitgebreid. Zo wordt ook bijzondere aandacht besteed aan de beveiliging van het cultuurbezit van de monumenten.

Door het besluit van de Vlaamse regering van 5 april 1995 werd het premiestelsel voor restauratiewerken aan beschermde monumenten ook van toepassing op de restauratie van onderwijsgebouwen, wat vroeger niet het geval was.

Inventarisatie

De inventarisatie van het bouwkundig

erfgoed vormt de basis van een systematisch beschermingsbeleid. Dit werk gebeurt door een gespecialiseerd team van de afdeling Monumenten en Landschappen.

De inventaris wordt uitgegeven in boekvorm. De publicaties 'Bouwen door de Eeuwen heen' zijn essentiële naslagwerken geworden voor al wie begaan is met ons architecturaal erfgoed en de ruimtelijke omgeving. Daarenboven zijn het instrumenten voor het beschermingsonderzoek, het onderzoek over bouwaanvragen, vergunningen en bestemmingswijzigingen binnen een gemeente.

De inventarisreeks werd opgestart in 1975 en nadert stilaan de voltooiing.

Knelpunten naar de toekomst

De belangrijkste knelpunten hebben te maken met de middelen die nodig zijn om een beleid te voeren dat ten volle tegemoet komt aan de huidige, steeds dwingender, eisen die aan de Vlaamse monumentenzorg en archeologie worden gesteld.

Het stedelijk verval

De strijd tegen de verloedering van de steden is een topprioriteit voor de Vlaamse regering. De bescherming van de historische stadsgezichten en de restauratie van de monumenten zijn van zeer groot belang voor het herstel van de levenskracht van de steden. Een herkenbaar en verzorgde omgeving is essentieel om in steden en dorpen de problemen van vervreemding en banalisering aan te pakken.

Wachlijst van de restauratieaanvragen

Om de restauratiedossiers die ingediend en goedgekeurd zijn binnen het jaar ook effectief te laten starten, is een krediet voor restauratiepremies van 3 miljard BEF nodig. Pas dan kan de huidige wachttijd van iets meer dan 2 jaar worden ingelopen. Het voorgesteld budget voor 1998 bedraagt 1,5 miljard BEF.

De stimuli naar private investeerders zijn onvoldoende

Het plafond van de bestaande regeling van de fiscale aftrek van de restauratiekosten is weliswaar verhoogd van 250.000 BEF naar 1.000.000 BEF doch de beperkende maatregelen - zoals het verbod tot verhuur van het monument - zijn te omvangrijk om

de effectiviteit van deze ondersteuning te bevorderen. Ook naar de successie- en registratierechten bestaan momenteel geen stimuli.

De verenigingen die actief zijn in de monumentenzorg kunnen daarenboven geen belastingsvrije giften ontvangen.

Het handhavingsbeleid

Het aantal toezichthoudende ambtenaren is minimaal. Daarenboven hebben ze tot nu toe geen politieke bevoegdheid. Daardoor is het handhavingsbeleid inzake de voorschriften voor de beschermde monumenten onvoldoende efficiënt. Ook op het verdwijnen van het archeologisch patrimonium is er momenteel nog onvoldoende controle.

De zorg voor het kerkelijk en religieus patrimonium

Het roerend en onroerend religieus patrimonium is van onschatbare cultuurhistorische en maatschappelijke waarde. Het draagvlak voor dit patrimonium wordt echter te smal voor de religieuze gemeenschap en de kerkelijke en religieuze overheid. Daardoor is een ongewild verval van dit patrimonium niet denkbeeldig. De investering vanuit de overheid blijft echter groot, maar het gebruik is te minimaal.

De herbestemming van monumentale sites

Kleine monumenten zijn goed beheersbaar en vinden in de private, de toeristische of de commerciële sfeer dikwijls een aangepaste en actieve herbestemming. Dit geldt minder voor grote monumentale sites zoals fabrieksgebouwen, de mijnsite in Limburg, schoolgebouwen, ontworpen kerken en abdijen. Het is moeilijk om voor deze dikwijls prachtige monumenten een haalbare herbestemming te vinden. Daarenboven stelt zich meestal het probleem van de wijziging van bestemming die om de één of andere, soms historische reden, niet wordt toegestaan. Dit geldt bijvoorbeeld bij de omvorming van fabrieksgebouwen tot woningen.

De druk op de archeologie bij grote infrastructuurwerken

Het decreet op de bescherming van het archeologisch patrimonium is nog vrij jong en reikt instrumenten aan om een adequaat beheer van het archeo-

logisch bodemarchief te organiseren. Het onderzoekswerk in vermoedelijk interessante sites is een titanenwerk. Wanneer deze gebieden uitgestrekt zijn en het om grote infrastructuurwerken gaat, is het voor de overheid onmogelijk om op korte termijn een degelijk onderzoek uit te voeren. De bouwheer draagt hiervoor in Vlaanderen nog steeds geen verantwoordelijkheid.

Kernachtige analyse van het monumentenbeleid in Europa en de effecten voor Vlaanderen

Sedert meer dan 25 jaar ontwikkelt de Raad van Europa een belangrijk programma betreffende de bescherming en valorisering van het cultureel Europees erfgoed. Het Comité voor het Cultureel Erfgoed van de Raad van Europa - CCPAT - is de motor van dit programma.

De Vlaamse monumentenzorg heeft vanaf het begin actief aan dit programma meegewerkt. De inzichten die in gemeenschappelijk overleg door de vertegenwoordigers van de lidstaten in het kader van de Raad van Europa werden geformuleerd vormen in belangrijke mate de basis van het Vlaams monumentenbeleid.

De Vlaamse monumentenzorg heeft zelf ook op belangrijke domeinen impulsen gegeven aan de werkzaamheden van het CCPAT, inzonderheid inzake de inventarisatie van het bouwkundig erfgoed, de beveiliging van het roerend en onroerend cultureel erfgoed en inzake de Open Monumentendag.

Gedurende de voorbije 25 jaar heeft zich in Europa een belangrijke evolutie in verband met het cultureel erfgoed voorgedaan. Van het enge begrip van historisch monument is men overgegaan tot het begrip architecturaal erfgoed en de laatste tijd naar de notie cultureel erfgoed en collectief geheugen. Het concept van het erfgoed is niet alleen verruimd, het heeft ook een grotere politieke impact gekregen.

De eerste Europese conferentie van de ministers verantwoordelijk voor het cultureel erfgoed vond plaats in 1969 te Brussel. Ze vormde de start van een intense en ononderbroken actie van de Raad van Europa. Deze conferentie deed een oproep tot het opstellen van inventarissen van monumen-

ten, de integratie van de bescherming van monumenten in de ruimtelijke planning, het opstellen van wetgevingen voor de bescherming van het cultureel erfgoed, de sensibilisering en informatie van de bevolking, de vorming van specialisten en de vaststelling van belangrijke financiële middelen ondersteund door fiscale tegemoetkomingen.

De Vlaamse gemeenschap die pas vanaf 1972 zelfstandig kon optreden in het kader van de culturele autonomie speelde onmiddellijk in op de voorstellen van de Raad van Europa. In 1972 werd een eigen administratie, met name de "Rijksdienst voor de Monumenten- en de Landschapszorg" opgericht.

Het Europees jaar voor het bouwkundig erfgoed van 1975 betekende de doorbraak van de Vlaamse monumentenzorg. Er kwam een eigen decreet tot bescherming van monumenten, stads- en dorpsgezichten en er werd begonnen met de stelselmatige inventarisering van het bouwkundig erfgoed. Er werd een eigen berichtenblad gepubliceerd dat thans als M&L nog steeds een toonaangevende rol speelt in de Vlaamse monumenten- en landschapszorg.

Op de ministerconferentie van Granada (1985) werd beslist om binnen de Raad van Europa een apart Comité voor het Cultureel Erfgoed (CCPAT) op te richten, het begrip bouwkundig erfgoed ruim te interpreteren en er de streekeigen-, landelijke-, bedrijfs- en industriële en de XIXe en XXste eeuwse bouwkunst bij te betrekken. Deze conventie lanceerde het begrip 'geïntegreerd behoud' waarbij de conservatie van de monumenten in hun context en de samenwerking met de ruimtelijke ordening werden beklemtoond. De conventie deed ook een oproep tot de overheden om samen te werken met vrijwilligersorganisaties en privéinstellingen. Ze wees op het economisch belang van het erfgoed en waarschuwde voor de gevolgen van de luchtverontreiniging voor het erfgoed. België ratificeerde deze conventie op 17 september 1992.

De ministerconferentie van Valletta te Malta (1992) ging over de bescherming van het archeologisch erfgoed en stelt dat de archeologie een integraal onderdeel moet worden van het

ruimtelijk beleid van de Lidstaten. Daarenboven wordt een nieuw principe voorgesteld van 'de veroorzaker betaalt'. Men gaat ervan uit dat diegene die bouwt en het bodemarchief aantast ook de kosten draagt voor de registratie en valorisatie van de archeologische waarden. Deze conventie wordt nog niet geratificeerd door de Belgische Staat.

De ministerconferentie van Helsinki (1996) vestigde de aandacht op de ontsluiting van het erfgoed, op de rol van het erfgoed als factor van duurzame ontwikkeling en motor van het cultureel toerisme. De ministerconferentie vestigde tevens de aandacht op de rijkdom en de eenheid in verscheidenheid van het Europees cultureel erfgoed als factor van verdraagzaamheid en éénwording van Europa. De voorbije 30 jaar formuleerde het ministercomité een 20-tal aanbevelingen aan de lidstaten, inzonderheid over de beveiliging van de restauratie-ambachten, de strijd tegen de pollutie, de uitbreiding van de financiering van de monumentenzorg, de bescherming tegen natuurrampen en tegen onwettige handelingen.

De Vlaamse Gemeenschap heeft altijd actief ingespeeld op de aanbevelingen van de Raad van Europa.

Zo werden tal van initiatieven genomen zoals: de integratie van de monumentenzorg als culturele factor binnen de ruimtelijke ordening, de inventarisatie van het bouwkundig erfgoed, de Open Monumentendagen, de beveiliging van het erfgoed tegen diefstal en vandalisme, de oprichting van een aantal ankerpunten voor het behoud van het vakmanschap (Vlaams Centrum voor Ambacht en Restauratie), voor de duurzame ontwikkeling en de preventieve zorg (Monumentenwacht), voor de ontsluiting van het erfgoed en het culturele toerisme (Stichting Vlaams Erfgoed).

Daarnaast was Vlaanderen één van de eerste deelnemers en voortrekkers van de Europese Open monumentendagen waarvoor het in 1993 de Europese Openingsceremonie organiseerde in Antwerpen.

Sinds 1994 neemt de Koning Boude-wijnstichting het Europees secretariaat waar van de Europese monumentendagen waaraan 44 landen deelnemen. Tenslotte heeft de Vlaamse Gemeenschap, in samenwerking met de Raad

van Europa, meegewerkt aan een programma voor het herstel van het cultureel erfgoed van Bosnië en in het bijzonder van Sarajevo.

De samenwerking met de Raad van Europa is voor de Vlaamse monumentenzorg van bijzonder belang geweest. De samenwerking zal dan ook onverminderd worden voortgezet.

Uitgangspunten en doelstellingen voor het monumentenbeleid, vandaag en morgen

Algemene uitgangspunten

De monumentensector heeft zich de afgelopen jaren intern versterkt en deze tendens moet worden aangehouden.

Vanuit deze sterke positie moet de monumentenzorg vandaag een toekomstgericht en open beleid voeren. Monumentenzorg moet als een evidentie worden beschouwd en zich inbedden in tal van andere sectoren van de samenleving.

Het monumentenbeleid moet dan ook gericht zijn op het verbeteren van de kwaliteit van onze leefomgeving. *Monumentenzorg mag niet worden verengd tot het klasseren van waardevolle gebouwen en sites of het uitdelen van premies voor restauratie en onderhoud van monumenten.* De schrik voor een bevriezende effect van het beschermingsbeleid moet plaats maken voor de wil om van de monumentenzorg een katalysator te maken voor een kwalitatieve en hedendaagse omgang met onze ruimtelijke omgeving.

Het monumentenbeleid gaat uit van een zogenaamde 'integrale monumentenzorg' die zich engageert op zowel materiële als immateriële aspecten van onze leefomgeving:

- kennis en behoud van het waardevol erfgoed;
- onderhoud en restauratie van monumenten;
- vernieuwing met hedendaagse architectuur;
- aangepaste actuele bestemmingen;
- de relatie met de omgeving;
- ontsluiting en beleving door het publiek.

We moeten komen tot een algemeen aanvaarde monumentenzorg die steunt op een preventief beheersmatig beleid, een breed maatschappelijk draagvlak en een dynamische culture-

le vooruitgang. Een sensibiliserend beleid is hiertoe essentieel.

Het archeologiebeleid moet zich in de eerste plaats richten op een sensibiliserende "publieksarcheologie", waarbij inzicht en kennis wordt verschaft over ons niet meer zichtbaar bouwkundig verleden. Daardoor zal ook een groter verantwoordelijkheidsbesef en een breder draagvlak groeien.

Voor de talrijke aspecten van de zorg voor ons erfgoed zal de samenwerking met de universiteiten en hoge scholen, de gemeenten en provincies, met andere maatschappelijke actoren en met het verenigingsleven en de eigenaars van monumenten worden geïntensifiëerd.

Doelstellingen

Vier doelstellingen schragen het monumentenbeleid.

1. Een duurzame ontwikkeling met een breed draagvlak.
2. Een hefboom naar een betere leefomgeving.
3. Een grote betrokkenheid van gemeenten en provincies.
4. Een geïntegreerde aanpak met andere maatschappelijke actoren.

Een duurzame ontwikkeling met een breed draagvlak

De bescherming van het bouwkundig patrimonium en archeologisch erfgoed is op zichzelf al een wapen tegen verloeding, onverantwoorde sloping of verdwijning, speculatieve of illegale verkoop.

Een goed beheer, gestimuleerd door het aanmoedigen van herbesteding, van onderhoud en restauratie, moet bijdragen tot de netheid en de verfijning van onze steden, tot het respect voor de leefomgeving in het algemeen en voor de culturele waarden van het patrimonium in het bijzonder.

Om een duurzaam beleid tot stand te brengen is het belangrijk een grote publieke betrokkenheid te creëren en een preventief onderhoudsbeleid te promoten. Eenvoudige en gebruiksvriendelijke procedures en een begeleidende dienstverlening zijn daartoe noodzakelijk, evenals eenduidige administratieve structuren.

Het netwerk van de vier Vlaamse monumentenverenigingen - de Stichting Vlaams Erfgoed, Monumentenwacht,

het Vlaams Centrum voor Ambacht en Restauratie en de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg - moet een belangrijke rol spelen in het tot stand brengen van een duurzame ontwikkeling en een breed draagvlak voor de monumentenzorg in Vlaanderen.

Een hefboom naar een betere leefomgeving

Het beschermingsbeleid moet zich richten naar de bredere betekenis van het woord 'conservare' waarbij men een gebouw of een site niet bevriest maar juist actualiseert zodat de bezoeker van vandaag ook de betekenis ervan ervaart, en zodat het monument een actieve rol kan spelen binnen het maatschappelijk leven van een buurt, dorp, stad of gemeente.

Daarom moet het zoeken naar een actuele bestemming voor onze monumenten en desgevallend een goede ontsluiting, een belangrijk aandachtspunt worden in de monumentenzorg. Bij het beschermingsonderzoek moet men zich de vraag stellen wat een bescherming voor de toekomst van het gebouw betekent. Indien leegstand dreigt, dient men bij het evaluatieverslag van het beschermingsonderzoek aan te geven aan welke herbestemming kan gedacht worden.

Er zijn veel waardevolle gebouwen die gerust een nieuwe functie kunnen krijgen en die hiervoor ook de nodige aanpassingen mogen ondergaan. In dit geval wordt gepleit voor de inbreng van hedendaagse kwaliteitsvolle architectuur die een boeiende meerwaarde kan betekenen voor het monument.

Voor het behoud, de ontsluiting, het medegebruik en de eventuele herbestemming van het kerkelijk en religieus patrimonium moet een strategie op lange termijn worden ontwikkeld, willen we dit patrimonium ook in de toekomst een betekenisvolle maatschappelijke rol laten spelen. Het netwerk van de Vlaamse monumentenverenigingen zal hiertoe een aantal initiatieven nemen in samenwerking met de kerkelijke en religieuze overheden. Voor sommige aspecten zullen ook de gemeenten en provincies worden betrokken.

Vlaanderen bezit ook boeiende verzamelingen van een heel eigen opmerkelijk patrimonium, zoals begijnhoven,

molens of andere karakteristieke monumenten die een meerwaarde aan de omgeving en het cultureel toerisme geven. Voor de restauratie van dit erfgoed zal het Vlaams Gewest in de komende jaren de nodige investeringen doen. Voor de ontsluiting en het beheer van dit specifiek patrimonium moet een breed draagvlak kunnen ontstaan van vrijwilligers en mecenasen om dit karakteristiek erfgoed te behouden en te ontsluiten. Vele verenigingen engageren zich hiervoor vandaag reeds met veel enthousiasme. Deze inspanningen zijn complementair aan de investering vanuit het Vlaams Gewest, maar hoeven niet geregeld te worden.

Tenslotte moeten we bewust zijn van het feit dat monumenten het resultaat zijn van een vooruitstrevend en creatief architecturaal kunnen in een bepaalde periode. De stempel die wij vandaag op de gebouwde omgeving drukken mag dan ook niet enkel gericht zijn op behoud en restauratie, maar evenzeer op creatie en vernieuwing.

Daarom moeten we het profiel van onze steden en gemeenten verrijken met een hedendaagse architectuur die authenticiteit uitstraalt, het historisch erfgoed complementeert en bijdraagt tot de leefbaarheid van onze ruimtelijke omgeving. Hierin ligt een grote uitdaging voor alle overheden en bouwheren.

Een grote betrokkenheid van gemeenten en provincies

Het is belangrijk om een goede samenwerking met gemeenten en provincies uit te bouwen, omdat in concreto op deze beleidsniveaus plannen worden getekend en bouwvergunningen worden afgeleverd.

Een beter afgestemde taakverdeling zal de betrokkenheid van de lokale besturen bij het monumentenbeleid vergroten.

Het Vlaamse Gewest moet hierin een coördinerende rol spelen zonder haar verantwoordelijkheid voor het behoud en de bescherming van het belangrijk cultureel erfgoed van Vlaanderen te verloochenen of zelfs te verzwakken.

Een geïntegreerde aanpak met andere maatschappelijke actoren

Monumentenzorg geeft ook een krachtige culturele meerwaarde aan tal van andere actoren of aspecten

van onze samenleving:

- een goede ontsluiting van ons cultureel erfgoed is een motor voor het toerisme;
- de restauratie van monumenten is een arbeidsintensieve economische bedrijvigheid;
- monumenten zijn een tastbaar educatief gegeven voor de kennis van onze geschiedenis;
- monumentenzorg sensibiliseert ons om op een verantwoorde wijze om te gaan met onze ruimtelijke omgeving;
- monumenten veroorzaken een grote betrokkenheid van een breed publiek bij het cultureel erfgoed van een dorp, stad of streek.

Hoe groot de intrinsieke waarde van het cultureel erfgoed ook moge zijn, een dynamisch, efficiënt en effectief monumentenbeleid is maar mogelijk als dit erfgoed ook een relevante rol speelt in de huidige maatschappij.

Beleidsinstrumenten

De Afdeling Monumenten en Landschappen van het ministerie van de Vlaamse Gemeenschap zal een aantal nieuwe beleidsinstrumenten voorbereiden en uitwerken en de bestaande initiatieven actualiseren.

Bestaande en nieuwe wetgeving

Uit de evaluatie van de bestaande wetgeving blijkt dat het huidige normatieve kader als globaal beleidsinstrument voldoende mogelijkheden biedt om de Vlaamse monumentenzorg te onderbouwen. In de toekomst dient het beschermingsinstrumentarium van de monumentenzorg evenwel te worden aangevuld, zodat bijvoorbeeld ook waardevolle oude transportmiddelen (vaar-, vlieg- en voertuigen) als erfgoed beschermd kunnen worden.

De definitie van het begrip 'monument' moet worden verfijnd wat betreft het roerend cultureel erfgoed. De huidige te algemene formulering "*inbegrepen de zich erin bevindende roerende zaken, onroerend door bestemming*" moet worden vervangen door een nieuwe, meer precieze en beter hanteerbare definitie. De definitie van de Raad van Europa (Overeenkomst van Granada, 3 oktober 1985, geratificeerd bij de wet van 8 juni 1992) waarbij de cultuuroederen die integrerend deel uitmaken van het gebouw, zoals uitrusting of decoratieve elementen, ook binnen het monument

erkend worden, zal hiertoe als leidend dienen.

Voor de versterking van het handhavingsbeleid is het aangewezen dat aan de toezichhoudende ambtenaren een reglementair vastgestelde politieke bevoegdheid wordt toegekend.

De beschermingswetgeving voor stads- en dorpsgezichten moet breder geïnterpreteerd worden en de mogelijkheid bieden om kwaliteitsvolle hedendaagse architectuur toe te laten bij de vervanging van een gebouw. Deze hedendaagse architectuur moet het resultaat zijn van een weloverwogen keuze die niet in strijd is met het stads- of dorpsgezicht maar dit juist verrijkt.

Anderzijds moet de verdere integratie van de monumentenzorg in de wetgeving op de ruimtelijke ordening worden gerealiseerd. Dit geldt zowel naar de *nieuwe Ruimtelijke Structuurplanning* als naar de huidige wetgeving in verband met de bestemmingswijziging voor beschermde monumenten en de functionele instandhouding daarvan.

In het kader van het decreet op de bescherming van het archeologisch patrimonium zal worden onderzocht de aanbevelingen van het verdrag van Valletta (Malta, 1992) met betrekking tot het principe van 'de veroorzaker betaalt' om te zetten in een haalbare en geëigende wetgeving. Terzelfdertijd zullen ook stappen worden gezet naar de ratificatie van het verdrag van Valletta.

Sturingsinstrumenten *Inventarisatie*

De inventarisatie van het bouwkundig erfgoed vormt de basis van een systematisch beschermingsbeleid. Dit werk gebeurt -sinds 1975- door een gespecialiseerd team van de afdeling Monumenten en Landschappen. Deze vaste ploeg werd aangevuld met een aantal medewerkers met een tijdelijk contract om het inventarisatieproces te versnellen zodat het tegen de geplande datum (2002) kan worden afgerond.

Inventarisatie veronderstelt evenwel dat de gegevens van de reeds geïnventariseerde gebieden voortdurend worden bijgewerkt, zodat de inventarissen zo actueel mogelijk blijven.

Hiertoe zouden de gemeenten en de provincies een complementaire rol kunnen spelen.

Tenslotte moet de inventarisatie van *waardevolle interieurs binnen monumenten* nog starten. Sommige provincies verrichten hiertoe reeds boeiend werk. Het veralgemenen van deze opdracht moet worden onderzocht.

Overeenkomsten met steden en gemeenten

Op tal van gebieden kunnen de gemeenten door gebruik te maken van hun eigen verordenende bevoegdheid reeds een bijdrage leveren aan de monumentenzorg, bijvoorbeeld inzake de bestrijding van leegstand en verkrotting, het verlenen van bijkomende of aanvullende premies voor onderhoud en restauratie, reglementering inzake reclame, uithangborden, luifels, straatmeubilair, etc.

In het kader van haar bevoegdheid inzake ruimtelijke ordening en stedenbouw kan de gemeente een belangrijke impact hebben op het behoud en de instandhouding van het *bouwkundig erfgoed*. De gemeentelijke beleidsinstrumenten zoals de BPA's en de vergunningen, zijn ook voor het Vlaamse Gewest interessante instrumenten om tot een beter complementair en geïntegreerd beleid te komen.

Binnen de beschermingsprocedure moet de gemeente instaan voor de organisatie van het Openbaar Onderzoek omtrent de voorgestelde beschermingen.

Een goede doorstroming van correcte informatie met een geargumenteerde verantwoording voor de eventuele bescherming, de gevolgen en de mogelijkheden die ontstaan na de bescherming, zijn essentieel om misverstanden, vrees en weerstand te vermijden.

Om de pedagogie rond dit Openbaar Onderzoek te verbeteren zal een begeleidend programma worden uitgewerkt.

Maar ook op andere terreinen kan een betere samenwerking met de gemeentebesturen het monumentenbeleid ten goede komen. De gemeenten zullen aangemoedigd worden om deze mogelijkheden beter te benutten.

Ter overweging wordt hiervoor gedacht aan volgende items:

- het opstellen van een restauratieplanning;
- het in kaart brengen van de leegstand en de nood naar bestemming;
- het actualiseren van de inventaris

- van het bouwkundig erfgoed;
- het handhavingsbeleid.

In 1998 en 1999 zullen deze ideeën verder worden uitgewerkt. Het afsluiten van convenanten met de steden en gemeenten waarin afspraken worden gemaakt naar het gezamenlijk voeren van een monumentenbeleid lijkt momenteel het beste model om tot een duidelijke samenwerking te komen. Dit geldt ook voor de archeologie en het opgravingswerk waarvoor de gemeenten en steden beter geplaatst zijn dan het Vlaamse Gewest.

Overeenkomsten met de provincies

De Vlaamse provincies voeren een gewaardeerd monumentenbeleid. Op tal van domeinen wordt reeds structureel samengewerkt. Zo is er de procentuele wettelijke regeling betreffende de restauratiepremie, de adviserende bevoegdheid naar het beschermingsbeleid en de organisatie van de *Monumentenwacht per provincie*.

Deze samenwerking moet worden gecontinueerd en nieuwe samenwerkingsprojecten zullen worden gestimuleerd.

De provincies zouden een belangrijke complementaire taak kunnen vervullen om de drempel naar de monumentenzorg te verlagen en het lokaal beleid te stimuleren.

Er kan onder meer gedacht worden aan het ter beschikking stellen van deskundigheid, informatienetwerken en begeleiding bij het opstellen van allerhande bestemmingsplannen, bij een eventueel gemeentelijk verordnungsbeleid en het actualiseren van de inventaris van het bouwkundig erfgoed. Daarnaast kan de provincie ook een sensibiliserend beleid voeren ten gunste van de niet-beschermde, doch streekgebonden waardevolle gebouwen en sites.

Ook op het vlak van de archeologie moet er een complementair beleid met de provincies worden ontwikkeld, willen we de archeologie in Vlaanderen de nodige expansie geven.

Daarnaast zou er tussen de Vlaamse administratie en de provinciale administratie een structureel overleg op gang kunnen worden gebracht om de inspanningen van beide overheidsniveaus op elkaar af te stemmen en complementariteit na te streven.

Er moet tevens duidelijkheid komen over het statuut en de opdracht van de provinciale commissies voor monumenten en landschappen.

De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen

De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen is de oudste adviescommissie van dit land. Rekening houdend met het feit dat de monumentenwetgeving de laatste jaren werd geactualiseerd, zal het besluit dat de bevoegdheid, de organisatie en de samenstelling van de commissie regelt, worden aangepast. Zo zal de werking worden vereenvoudigd, het aantal leden beperkt en het aantal afdelingen teruggebracht tot twee: één voor monumenten en één voor landschappen.

Dit nieuwe besluit zal in de komende maanden worden voorgelegd aan de Vlaamse regering.

Het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium

De uitvoering van het archeologiebeleid werd gedelegeerd aan het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium. Het IAP is één van de zes erkende wetenschappelijke instellingen van de Vlaamse Gemeenschap. Het IAP moet onder meer toezicht houden op het decreet ter bescherming van het archeologisch patrimonium en dit decreet ook implementeren. Daarnaast moet het IAP ook een sensibiliserende rol op zich nemen.

Het is niet de bedoeling om het IAP uit te bouwen tot een groot Vlaams Instituut dat alles wat met archeologie te maken heeft zelf uitvoert. Het IAP moet eerder de kern van een netwerk worden waarbij de universiteiten en de gemeentelijke en provinciale diensten aansluiten.

Het wetenschappelijk onderzoek hoort immers in de eerste plaats thuis bij de universiteiten en het opgravingswerk kan ook geschieden binnen een gemeentelijke of provinciale dienst of door een tijdelijke projectequipe.

Het IAP zal in de toekomst meer en meer een coördinerende rol moeten spelen en aandacht besteden aan de maatschappelijke context en de ontsluiting van de archeologie.

Ankerpunten voor een breed draagvlak

Het eerste aanspreekpunt voor de monumentenzorg in Vlaanderen is de

Afdeling Monumenten en Landschappen van het ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Een éénduidige administratieve structuur en voldoende competente personele ondersteuning zijn noodzakelijk om een toegankelijke dienstverlening naar de burger en andere overheden tot stand te brengen en de maatschappelijke verantwoordelijkheid over ons erfgoed te dragen.

De monumentenzorg is evenwel niet enkel een taak voor het Vlaamse Gewest, de provincie of de steden en gemeenten.

Door het enthousiasme en engagement van vele vrijwilligers ontstond een sterk verenigingsleven waardoor het draagvlak voor de monumentenzorg meer en meer werd verbreed. In het zog daarvan kwamen een aantal nieuwe initiatieven en specifieke verenigingen tot stand die aan het monumentenbeleid in Vlaanderen een complementaire deskundigheid en een boeiend activiteitenprogramma aanbieden.

Dikwijls stond de Koning Boudewijnstichting aan de wieg van deze nieuwe initiatieven.

Via een netwerk van vier specifieke monumentenverenigingen wil de Vlaamse Gemeenschap de globale aandachtspunten voor het monumentenbeleid bespelen.

Deze verenigingen zullen een overeenkomst aangaan met het Vlaamse Gewest en ook een ondersteuning krijgen om specifieke opdrachten te vervullen die niet tot de kerntaken behoren van de afdeling Monumenten en Landschappen.

Van deze vier verenigingen wordt verwacht dat zij een netwerk vormen zodat overlapping in de opdrachten wordt vermeden, complementariteit wordt gecreëerd en een rationeel management wordt gevoerd. Aldus zal een krachtig steunpunt tot stand komen voor de realisatie en dynamisering van een integrale monumentenzorg, complementair aan de overheid en met respect voor ieders eigenheid en doelstelling.

De vier verenigingen zijn:

- de Stichting Vlaams Erfgoed;
- Monumentenwacht Vlaanderen;
- het Vlaams Centrum voor Ambacht en Restauratie;
- de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg.

De Stichting Vlaams Erfgoed

De Stichting Vlaams Erfgoed zal zich in de komende jaren duidelijk profileren op drie terreinen.

1. Het aanspreekpunt zijn voor eigenaars, verenigingen en lokale actoren die problemen hebben bij het beheer van monumenten. SVE is de Vlaamse onthaalstructuur voor moeilijk te beheren monumenten. De ontsluiting van deze monumenten speelt hierbij een essentiële rol. Ook de herbestedingsproblematiek zal door SVE ter harte worden genomen. In die zin krijgt SVE ook een bijzondere opdracht naar het uitwerken van goede modellen voor een beter beheer, het medegebruik en de eventuele herbesteding van het kerkelijk en religieus erfgoed.
2. Organisator en katalysator zijn van activiteiten die een breed publiek in contact brengen met en sensibiliseren voor het bouwkundig erfgoed. Door samenwerkingsverbanden en een interdisciplinaire wisselwerking met andere verenigingen (zoals Toerisme Vlaanderen, de Open Monumentendag en meer thematische gespecialiseerde verenigingen) zal het aanbod kwalitatief nog sterker worden. SVE zal haar ledenbeweging verder uitbouwen
3. Ontwikkelen en structureren van economische activiteiten (publicaties, erfgoedwinkels, ...) die een bijdrage leveren voor de promotie en de zorg voor het erfgoed. SVE zal tevens een band uitbouwen met het bedrijfsleven om aldus bijkomende middelen te genereren naar de ontsluiting van monumenten.

Monumentenwacht Vlaanderen

Monumentenwacht Vlaanderen bevordert de instandhouding van het bouwkundig erfgoed en zal zich toespitsen op twee terreinen.

1. Inspectie van de bouwtechnische toestand van een monument uitvoeren en notuleren. De monumentenwachters zullen zich verder specialiseren. Zo zal er bijkomende aandacht gaan naar de zorg voor interieurs en het molenpatrimonium.
2. Deskundig advies verlenen, modellen ter beschikking stellen en gerichte informatie bezorgen voor een preventief beheer van het bouwkundig erfgoed.

Het Vlaams Centrum voor Ambacht en Restauratie

Het Vlaams Centrum voor Ambacht en Restauratie legt zich toe op het vrijwaren en promoten van restauratieambachten en de kwalitatieve uitvoering daarvan.

Daartoe bespeelt het centrum drie terreinen.

1. VCAR stimuleert en activeert de samenwerking tussen alle uitvoerende actoren, zoals de restaurateur, de wetenschapper en de aannemer, om de restauratietechnieken bij te brengen en te promoten.
2. VCAR organiseert het opleidings- en tewerkstellingsproject voor jongeren JORES en zal dit aandachtspunt en andere initiatieven in de toekomst verder uitbouwen.
3. VCAR wenst een informatie-, documentatie- en adviescentrum op te starten inzake de restauratiesector. Hiertoe worden ook samenwerkingsverbanden vooropgezet met wetenschappelijke onderzoekscentra.

De Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg

De Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg is het forum van particuliere organisaties die actief zijn binnen de zorg voor het cultureel en industrieel erfgoed. VCM is meteen ook de ondersteuning die de Vlaamse overheid biedt aan de vele en verscheidene specifieke verenigingen die actief zijn binnen de monumentenzorg.

VCM heeft een dubbele opdracht.

1. VCM begeleidt, informeert en stimuleert het verenigingsleven inzake monumentenzorg, organiseert ontmoetingen en uitwisselingen tussen de verenigingen en zorgt voor een wisselwerking naar de overheid.
2. VCM biedt reflectie en discussie over bepaalde aspecten van de monumentenzorg en verrijkt daarvoor het monumentenbeleid en het engagement van het verenigingsleven.

Investeringsmiddelen

De restauratiepremie

Binnen de begroting nemen de restauratiepremies 93 % van het volledige budget voor monumentenzorg in.

Dit bedrag wordt in belangrijke mate besteed aan restauratiepremies voor de ondersteuning van werken aan beschermde monumenten: 45 % voor de monumenten bestemd voor de ere-

dienst; 27 % voor de monumenten eigendom van openbare besturen en 24 % voor de privé-monumenten. 4 % gaat naar onderhoudspremies.

Het aandeel van het Vlaams Gewest schommelt tussen 60 % (eredienst en openbare sector) en 25 à 50 % (privé-sector).

De overige aandelen worden gedragen door de betrokken provincies, gemeenten en eigenaars van de privé-monumenten.

Door deze procentuele inbreng ontstaat een multiplicatoreffect zodat jaarlijks voor ongeveer 3 miljard of het dubbele van het Vlaams monumentenbudget wordt besteed aan werken waarvoor een restauratiepremie wordt toegekend.

Alhoewel de laatste jaren de achterstand voor de toekenning van de premies is verminderd, zijn momenteel nog meer dan dubbel zoveel dossiers ingediend als op basis van het jaarbudget kan worden goedgekeurd.

Bij het verkrijgen van de restauratiepremie zal de begunstigde zich aansluiten bij de Monumentenwacht om de aanzet tot het onderhoud van het monument te garanderen.

De onderhoudspremie

Sinds 1993 werd een regeling voor de toekenning van onderhoudspremies ingevoerd. Deze onderhoudspremie is een belangrijk element in het preventiebeleid. Na 5 jaar operationaliteit zal deze regeling in 1998 worden geëvalueerd en waar nodig bijgesteld.

Waar in de beginperiode de onderhoudspremie eerder traag op gang kwam, neemt de vraag thans in versneld tempo toe. Op langere termijn zal dit preventiebeleid door de uitvoering van tijdig onderhoud in belangrijke mate kostenverminderend werken. Op de begroting 1998 wordt een bedrag voor onderhoudspremies voorgesteld van bijna 70 miljoen BEF. Dit is een forse stijging met 70 % ten opzichte van vorig jaar.

Fiscale Stimuli

De federale overheid voorziet in de fiscale maatregel waarbij een eigenaar jaarlijks de helft van de kosten besteedt aan het onderhoud van zijn monument - mits dit niet verhuurd is - mag aftrekken van zijn personenbelasting.

Jaarlijks worden in Vlaanderen op

basis van deze tegemoetkoming onderhoudswerken aan ongeveer 300 monumenten uitgevoerd voor een gemiddeld bedrag van 25 miljoen BEF.

Ondanks het feit dat het plafond voor deze tegemoetkoming vorig jaar werd verhoogd van 250.000 BEF naar 1.000.000 BEF, kan deze regeling nog veel worden verbeterd.

Voor die monumenten die verhuurd worden, geldt de fiscale aftrek van de restauratie- of onderhoudskost niet. Deze beperking is niet stimulerend voor een goed onderhoud van verhuurde monumenten. Aan de federale overheid zal gevraagd worden om deze beperkende bepaling te laten vallen.

Daarenboven zal voorgesteld worden om ook de werken die nodig zijn voor de ontsluiting van het monument in het kader van het cultureel toerisme in aanmerking te nemen voor fiscale aftrek.

Ook de bepaling dat slechts de helft van de kosten voor aftrek in aanmerking komen is erg nadelig. In Nederland en Frankrijk komen alle kosten in aanmerking. Er zal aan de federale overheid worden voorgesteld om de fiscale tegemoetkoming in die zin uit te breiden.

Bijkomende alternatieve middelen

Ondanks de aanzienlijke financiële overheidsinspanningen voor de zorg voor het cultureel erfgoed, blijven de middelen te beperkt ten opzichte van de behoeften. Er moeten dus nieuwe middelen worden vrijgemaakt of alternatieve ondersteuningsmiddelen worden uitgewerkt om de investeringen op het vlak van het cultureel erfgoed te vervullen of aantrekkelijker te maken.

In analogie met andere sectoren of buitenlandse voorbeelden zouden nieuwe vormen van financiële tussenkomsten kunnen gecreëerd worden. Voorbeelden zoals bijzondere kredietverleningen en leasingssystemen, specifieke verzekeringsstelsels, rentesubsidies, toekennen van overheidswaarborgen en de aanmoediging van gemengde operaties tussen privé- en openbare sector moeten geëvalueerd worden en verder op hun haalbaarheid onderzocht.

Behoudens maatregelen voor particulieren zijn ook specifieke alternatieve

maatregelen nodig voor de aanmoediging van de verenigingen die zich inzetten voor het cultureel erfgoed. Het wordt meer en meer duidelijk dat de overheid de volledige zorg voor het erfgoed niet alleen kan dragen en dat vrijwilligers en verenigingen een belangrijke rol moeten blijven spelen. De overheid dient hen hierbij te stimuleren. Het is echter onmogelijk om al deze verenigingen te subsidiëren. In de plaats hiervan zouden fiscale tegemoetkomingen kunnen aangeboden worden.

Sinds de staatshervorming van 1989 kunnen erfgoedverenigingen jammer genoeg niet meer in aanmerking komen voor een erkenning als vereniging die gemachtigd is om fiscale attesten af te leveren wanneer zij culturele giften ontvangen. De verenigingen die zich inzetten voor het cultureel erfgoed zouden als alternatief kunnen vrijgesteld worden van registratie en/of successierechten als ze een monument verwerven door schenking of wanneer ze een monument in erfpacht nemen.

Vandaag moeten deze verenigingen een fikse belasting betalen alvorens de zorg voor een monument op zich te kunnen nemen.

Deze verenigingen zouden tevens kunnen vrijgesteld worden van de onroerende voorheffing die geheven wordt op het kadastraal inkomen van de onroerende goederen die in eigendom of erfpacht hebben.

Deze alternatieve financiële tegemoetkomingen zullen verder worden onderzocht en bepleit bij de desbetreffende bevoegde instanties.

Synergie met andere sectoren

Huisvesting

De huidige Vlaamse regering heeft het traditionele huisvestingsbeleid zoals de toekenning van allerhande premies en de subsidiëring van de institutionele partners omgebogen naar een geïntegreerd samenhangend woonbeleid en tevens geopteerd voor een kordaat renovatiebeleid.

De zorg om behoorlijke woonwaarden houdt veel meer in dan het ter beschikking stellen van een individuele woning.

Goed wonen veronderstelt ook aandacht voor de kwaliteit van de woning en van haar onmiddellijke en ruime omgeving. Hier bieden zich heel wat

mogelijkheden aan voor een nauwe samenwerking tussen het woonbeleid en de monumentenzorg.

Heel wat monumenten zijn woningen of kunnen een herbestemming krijgen als woongelegenheid. De zorg voor de stads- en dorpsgezichten en het herwaarderen van beeldbepalende monumenten komt de kwaliteit van de woonomgeving ten goede.

In de sociale huisvesting worden nieuwe accenten gelegd naar inbreiding en renovatie.

De ervaring inzake onderhoud en restauratie van monumenten kan in de huisvesting nuttige diensten bewijzen en stimuleert een duurzame ontwikkeling van het woonpatrimonium. De renovatie van woningen zal op zijn beurt de dynamiek voor het herstel van stads- en dorpskernen ondersteunen, niet in het minst in de vaak verkrotte maar waardevolle historische wijken. Het voeren van een territoriaal selectief beleid door het verlenen van prioriteit aan woonvernieuwingsgebieden zal dit in sterke mate in de hand werken.

De bevordering van aantrekkelijke woonomstandigheden in steden en gemeenten zal ook de druk op de open ruimte en de beschermde landschappen verminderen.

De samenwerking tussen woonbeleid en monumentenzorg kan voor vele interessante projecten een toegevoegde waarde betekenen.

De restauratie van het klein begijnhof te Gent, gedeeltelijk gefinancierd door huisvesting en gedeeltelijk door monumentenzorg, is hiervan een treffend voorbeeld.

Ook de heffingen ter bestrijding van leegstand en verkrotting en de middelen van het Sociaal Impulsfonds kunnen oplossingen bieden voor monumenten die door hun eigenaar worden verwaarloosd.

De voorkeur van de huidige Vlaamse regering voor kleinschaligheid van de woonprojecten is een positieve evolutie omdat hierdoor het fijnmazig historisch weefsel van steden en dorpen gerespecteerd wordt en een nieuwe bestemming krijgt op mensenmaat.

Daarnaast moet er meer synergie komen tussen allerhande vormen van collectief en verzorgend wonen en het herbestemmen van grote monumentale complexen. Ik denk hierbij aan sociale huisvesting, bejaardentehuis-

zen en service-flats die een aantrekkelijke, karaktervolle en cultureel hoogstaande omgeving kunnen vinden in oude abdijen, schoolgebouwen en zelfs in monumentale fabriekspanden.

In opdracht van het Vlaamse Gewest voerde de Koning Boudewijnstichting een haalbaarheidsstudie uit die wel degelijk bewijst dat het herbestemmen van monumentale panden tot serviceflats waardevolle mogelijkheden biedt indien de wederzijdse regelgeving op een soepele manier kan worden geïnterpreteerd. Daartoe zou een protocol kunnen afgesloten worden.

Als testcase wordt momenteel de restauratie en de herbestemming van de oude abdij van Hemiksem onderzocht en uitgevoerd. Na evaluatie zal overwogen worden een model uit te werken om dit pilootproject te vermenigvuldigen.

Tewerkstelling

Het bevorderen van de tewerkstelling in Vlaanderen is een absolute prioriteit voor de Vlaamse regering.

De monumentenzorg is een bijzonder arbeidsintensieve activiteit en kan een belangrijke en positieve bijdrage leveren in het kader van het Vlaamse tewerkstellingsbeleid.

Een onderzoek van Monumentenwacht Vlaanderen naar "*Een onderhoudsmarkt voor historisch waardevolle gebouwen? Een verkenning van mogelijkheden en beperkingen*" bracht onder andere aan het licht dat er een potentiële vraag bestaat naar uitvoerders van onderhoudswerken aan historisch waardevolle gebouwen. Tot nu toe speelt de commerciële sector hier omwille van verschillende factoren (niet rendabel genoeg, markt onbekend, ...) echter onvoldoende op in. Nochtans leert een voorzichtige schatting dat hier op jaarbasis een markt van verscheidene miljarden BEF onvoldoende geëxploiteerd wordt.

De monumentenzorg is een erg arbeidsintensieve sector, waarin heel wat taken kunnen uitgevoerd worden door laaggeschoolden. Courante beheers- en onderhoudswerken, voorbereidende werken voor een restauratie, het vervullen van onthaal- en toezichtfuncties in beschermde monumenten bieden mogelijkheden voor bijkomende tewerkstelling. Het Jeugdwerkgarantieplanproject van Monumentenwacht Vlaanderen heeft

aangetoond dat een synergie tussen tewerkstelling van laaggeschoolden en de monumentenzorg haalbaar is en voor beide sectoren een positieve meerwaarde kan opleveren.

Het project "*Arbeid en Monumentenzorg*" dat naar aanleiding van de Open Monumentendag 97 in de schoot van de Koning Boudewijnstichting en in samenwerking met de Sociale Partners tot stand kwam, zal nieuwe initiatieven tussen de tewerkstelling van laaggeschoolden en de monumentenzorg trachten te stimuleren. De bedoeling hiervan is dat deze samenwerking op termijn resulteert in structurele tewerkstelling. De Koning Boudewijnstichting zal hieromtrent verder onderzoek verrichten en initiatieven nemen.

De sector die binnen de monumentenzorg ongetwijfeld de grootste impact heeft op de tewerkstelling is de restauratiesector. In de studie "*Onderzoek naar de financiële return van de subsidiëring van restauratie- en onderhoudswerken naar het Vlaamse Gewest*" wordt een aanzet gegeven om de directe en indirecte effecten van de restauratie op de tewerkstelling te meten.

De studie besluit onder meer met te stellen dat de restauratiesector per 1 miljard BEF finale vraag 635 arbeidsplaatsen creëert. Als gevolg van de investeringen in de restauratiesector worden bijkomend ook per 1 miljard BEF finale vraag nog eens 482 manjaren arbeid gecreëerd in de toeristische sector, waarvan 225 directe arbeidsplaatsen.

Binnen de globale tewerkstellingsinitiatieven van de Vlaamse regering zullen bijkomende investeringen in de monumentenzorg worden bepleit.

Hierbij zouden, benevens de reeds vermelde tewerkstellingseffecten, nog extra banen gecreëerd kunnen worden door bijzondere voorwaarden in de bestekken in te schrijven waardoor de aannemers verplicht zijn om een percentage nieuw aangeworven personeelsleden in te zetten. Het geheel zal moeten omkaderd worden door de noodzakelijke begeleidings- en vormingsinitiatieven.

Als dit voorstel wordt goedgekeurd zullen ook een aantal belangrijke strategische restauratieprojecten verwezenlijkt kunnen worden, zoals

de restauratie van de Vlaamse begijnhoven die door de Vlaamse regering voorgedragen werden voor het werelderfgoed (Unesco-conventie), de monumentale mijlpalen in het kader van het project 'Vlaanderen 2002' en het ontwikkelen van herbestemmingsprojecten voor grotere monumentale panden.

Ruimtelijke ordening

Een van de kernbegrippen in de monumentenzorg is het door de Raad van Europa gepropageerde begrip van het "geïntegreerde behoud".

Een samenwerking met het beleid inzake de ruimtelijke ordening is dan ook van groot belang. Het feit dat monumentenzorg en ruimtelijke ordening deel uitmaken van dezelfde administratie geeft ook structurele kansen voor samenwerking en de verwezenlijking van synergie.

Voorbeelden daartoe zijn de opname van beschermde entiteiten in bijzondere plannen van aanleg en de aanduiding van beschermde stads- en dorpsgezichten als "*woongebieden met culturele, historische en/of esthetische waarden*" en occasioneel zelfs als erfgoedgebieden in de gewestplannen.

Ook de problematiek van de zogenaamde "*zone-vreemde*" monumenten en de bestemmingswijziging van oude verlaten panden moet in overleg tussen monumentenzorg en ruimtelijke ordening kunnen opgelost worden.

Het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen biedt nieuwe mogelijkheden voor synergie tussen het ruimtelijk beleid en de monumentenzorg.

Op de drie planningsniveaus (gewest, provincie en gemeente) kunnen de elementen en zones die van belang zijn voor het cultureel erfgoedbeleid worden gevrijwaard.

De visie van het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen vertrekt van de ruimtelijke structuur die voorkomt uit de historisch-maatschappelijke ontwikkeling. Het biedt een unieke gelegenheid om de waardevolle elementen uit deze ontwikkeling in hun ruimtelijke context te bewaren en te versterken.

Een beleid gericht op de kernen van dorpen en wijken, betekent een belangrijke ondersteuning voor de herwaardering van de waardevolle stads- en dorpsgezichten.

Het streven naar duurzame ontwikkeling van de leefomgeving en de door het structuurplan vooropgestelde projectsgewijze aanpak van de vernieuwing van de stedelijke gebieden, de bevordering van de stads cultuur en het streven naar hoogwaardige architectuur kan voor een belangrijk deel via de monumentenzorg worden ingevuld.

Daarnaast zal het ruimtelijk structuurplan op elk planningsniveau karakteristieke elementen en componenten in de landschappen selecteren met opgave van de specifieke ontwikkelingsperspectieven. Dit is uiteraard van belang voor opmerkelijke en beeldbepalende monumenten zoals torens, molens en industriële blikvangers, waarbij het ruimtelijk structuurplan de versterking en de visuele vrijwaring moet verzekeren.

De monumentenzorg zorgt dan ook voor een waardevolle versterking van een doordacht ruimtelijk beleid.

Toerisme

Het toerisme is een groeipool voor Vlaanderen.

Het cultureel toerisme bevordert de ontwikkeling en profilering van onze gemeenschap en is van essentieel belang voor een bredere toegankelijkheid en kennisverwerving van het cultureel erfgoed.

De beleving van het cultureel erfgoed is dan ook een wezenlijke factor voor de ontplooiing van het individu en de gemeenschap.

Het beleid rond het cultureel toerisme moet uitgaan van een evenwichtige en duurzame aanwending van het cultureel erfgoed waarbij het gebruik van dit erfgoed voor de komende generaties moet worden verzekerd. Er moeten daarom specifieke ontwikkelingsmodellen voor dit erfgoed worden gezocht die afwijken van de gebruikelijke schema's van het massa-toerisme.

Bij de verspreiding van de kennis van het cultureel erfgoed op lokaal, regionaal, nationaal en internationaal vlak moet aandacht worden besteed aan de elementen die zowel verwijzen naar de eenheid van Europa als naar de verscheidenheid van de culturele identiteiten die er zich manifesteren.

Om het toerisme volwaardig te kunnen betrekken bij het cultureel erfgoed-

beleid zijn specifieke initiatieven en ook aangepaste opleidingen nodig, zowel bij de verantwoordelijken van het toerisme als bij de verantwoordelijken voor de openstelling van de monumenten. De Stichting Vlaams Erfgoed en Toerisme Vlaanderen zullen hierop worden aangesproken. Beide organisaties zijn daarenboven de bevoorrechte partners om een aantal goede modellen te promoten voor een boeiend, dynamisch en verantwoord cultureel toerisme.

Bij de restauratie, renovatie en herbestemming moet een goede onthaalinfrastructuur worden voorzien die zich op een harmonische wijze integreert in het monument en zijn omgeving. Hierbij hoort tevens aandacht voor de verbinding met het openbaar vervoer, parkeergelegenheid, de inrichting van onthaalruimten, horecavoorzieningen, bewegwijzering, zitbanken, beveiliging en didactische apparatuur.

Tenslotte is het van belang ook aandacht te besteden aan het behoud van het specifieke toeristisch erfgoed zoals historische hotels, tavernes, kuuroorden enzovoort.

Cultuur

Monumenten zijn op zich reeds tekens van cultuur en creativiteit. Dikwijls zijn ze het natuurlijke kader om cultuur te beleven en meestal zijn ze ook heel ontvankelijk voor een culturele herbestemming.

Wanneer het monument hiertoe aanpassingen moet ondergaan mogen we geen schrik hebben voor de inbreng van hedendaagse architectuur die de actuele waarde van het monument juist daardoor aantoont. Monumenten geven een bijzondere dynamiek aan het collectief geheugen van een gemeenschap en werken sensibiliserend naar een kwaliteitsvolle architectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening. Het is dan ook heel belangrijk om monumentenzorg niet te aanzien als een nostalgisch gegeven maar als een cultuurhistorisch draagvlak en een krachtige stimulans voor een vernieuwend en kwalitatief architectuurbeleid in Vlaanderen.

Luc Martens
Vlaams Minister van
Cultuur, Gezin en Welzijn

STOKERIJ BETSBERG

De bewonersgroep van de *Stokerij Betsberg* te Landskouter zoekt nog enkele enthousiaste vrouwen of mannen om de beheerraad van de vzw te versterken.

Taak: als objectieve buitenstaander ideeën leveren bij de restauratie en herbestemming van een beschermd monument; toezicht op de voortgang van de restauratiewerken; toezicht op de besteding van de gelden; enthousiaste ondersteuning bij de zoektocht naar de mogelijkheden voor openstelling en uitbating voor publiek. Het betreft een oude genevestokerij met machines en bijgebouwen (de bewoonde delen uitgezonderd) in de omgeving van Gent.

Verdere informatie te bekomen bij
Ingrid Crabbe
☎ 09/362.38.08

HENRY FORD EUROPEAN CONSERVATION AWARDS

De *Henry Ford European Conservation Awards* bekronen elk jaar vernieuwende projecten inzake het behoud en de valorisatie van het natuurlijk en cultureel erfgoed. Deze prestigieuze wedstrijd wordt in 1998 in 34 Europese landen georganiseerd. Sinds 1983 hebben meer dan duizend originele initiatieven uit alle hoeken van het continent reeds steun genoten van deze wedstrijd die de bescherming krijgt van de Raad van Europa en van het centrum voor het werelderfgoed van UNESCO.

Zoals wedstrijdvoorzitter William Clay Ford jr. onderstreept, is het de bedoeling "initiatieven te stimuleren en te steunen die bijdragen tot een betere verstandhouding tussen de onderneming en onze dagelijkse leefomgeving".

De Koning Boudewijnstichting zorgt sinds 1996 voor de coördinatie van de *Henry Ford European Conservation Awards* in België en het Groothertogdom Luxemburg, en dit binnen het kader van het *Henry Ford Fonds voor het beheer van de natuur en het cultureel erfgoed*.

Alle verenigingen, privé- en openbare instellingen evenals scholen en particulieren die ijveren voor de bescherming en de valorisatie van het natuurlijk en cultureel erfgoed kunnen dossiers indienen.

Het moet gaan om concrete realisaties die behoren tot één van de vier onderstaande categorieën:

- Natuur (projecten ter bescherming en herwaardering van de flora, fauna en/of hun respectievelijke omgeving);
- Cultureel erfgoed (projecten betreffende de restauratie en instandhouding van het cultureel erfgoed);
- Technologische innovatie (projecten gericht op een vermindering van het gebruik van natuurlijke hulpbronnen);
- Jeugd (projecten ondernomen door jongeren van 18 jaar of jonger).

De selectie zal zowel op nationaal als op Europees niveau plaatsvinden. In elk land worden de projecten aan een onafhankelijke jury voorgelegd, die de volgende selectiecriteria hanteert: bruikbaarheid en praktische toepassing, originaliteit, innoverend karakter, multiplicatoreffect, draagwijdte van het initiatief en impact.

Dit jaar kan in totaal 1.200.000,-fr. worden verdeeld voor België (met een maximum van 300.000,-fr. per project) en 300.000,-fr. voor Luxemburg.

De nationale jury's zullen per land één project met een grensoverschrijdende dimensie selecteren, dat voorgesteld wordt tijdens de Europese prijsuitreikingsceremonie van 1998.

Kandidaatsdossiers moeten tegen uiterlijk 27 februari 1998 worden ingediend bij het Secretariaat van de *Henry Ford European Conservation Awards 1998*, c/o Koning Boudewijnstichting - Brederodestraat 21 - 1000 Brussel ☎ 02/549.02.58 fax 02/549.02.89

Tentoonstellingen

OORDEN VAN PLEZIER. FEESTARCHITECTUUR. BRUSSEL 1900-2000. BRUSSELE BIOSCOPEN. VAN KINETOSCOOP TOT CYBERTHEATER

Met deze klatergoud en neonlicht belovende tentoonstelling slaat de *Brusselse Fondation pour l'Architecture* - drie maand lang - een feestelijke en efemere brug van oud naar nieuw.

Gewoontegetrouw wordt hierbij rijkelijk geput uit tekeningen, affiches, oude en recente foto's, vroege films, verlichtingsarmaturen en ander fraais, alle getuigen van de heel bijzondere maar kortstondige esthetiek van deze essentieel op het nachtleven gerichte architectuur

Cafés, bierhuizen en bars

Van bij hun ontstaan vormden cafés in Europa te mijden oorden van verleiding maar ook van creatie, spel en

ontspanning. In een café is politiek net zo belangrijk als poëzie, toneel, muziek of kritiek.

In Brussel zijn kunstenaars en schrijvers te gast in stamminees en cafés zoals de *Diable au Corps*, de *Petite Fleur en Papier doré*, de *Petit Rouge*, de *Saint-Jean* of de *Floriot*. In de Greenwich wordt er vanaf het begin van de eeuw geschaakt en later go gespeeld.

In 1871, inhuldigingsjaar van de Centrale boulevards en van de overwelling van de Zenne, maken cafés en soortgelijke deel uit van het nachtleven in Brussel, waarbij de staminee nog slechts een toeristische attractie voor buitenlandse bezoekers is. Langs glimmende boulevards prijken hotels - het *Hôtel Continental*, het *Hôtel Central*, het *Grand Hôtel* en de *Métropole*, die cafés, restaurants, biljard-, bal- en baketzalen, wintertuintjes en grill-rooms combineren. Tegelijk leidt de productie van bier op industriële schaal tot het ontstaan van grotere en ook meer populaire *bierhuizen*.

Rond de eeuwwisseling laat de art nouveau ook de protagonisten van de commerciële architectuur niet onverschillig: de Cirio (1886) of de *Weinstube Falstaff* (1903) zijn daar prachtige voorbeelden van.

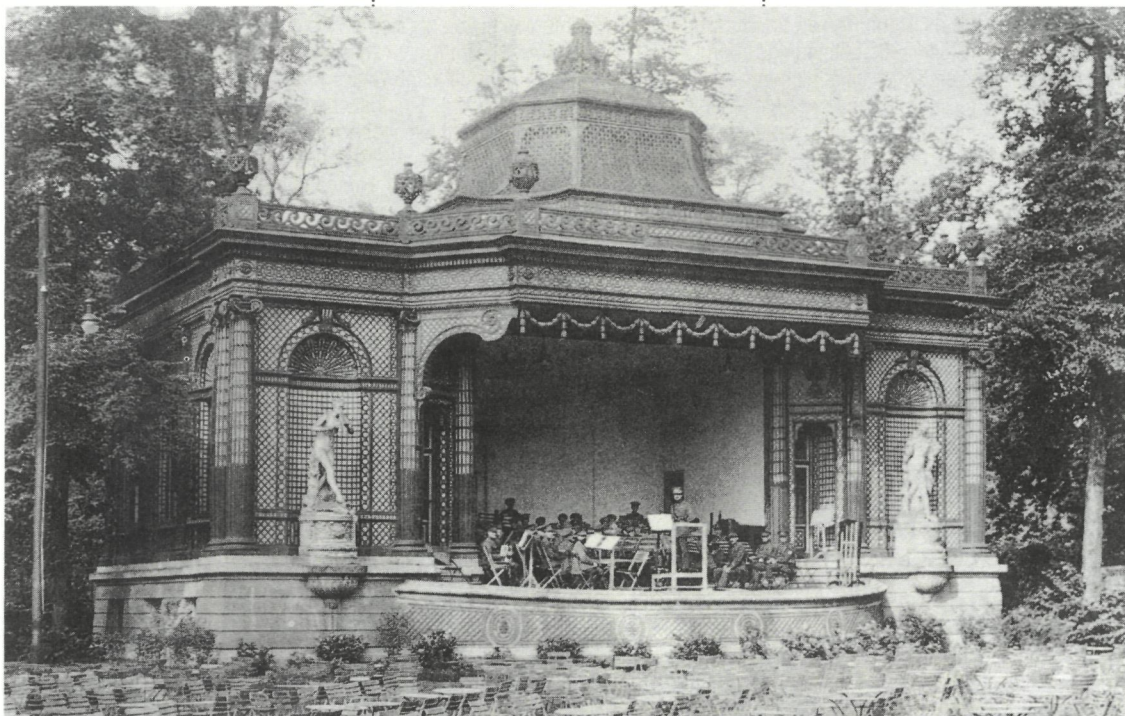
In 1907 telt Brussel niet minder dan 3311 drankgelegenheden! De Naam-

se Poort wordt de trekpleister voor het uitgaansleven, waar muziek, dans, eten en alcohol worden gecombineerd, als voorloper van de latere night club.

Op de vooravond van de Wereldtentoonstelling van 1935 woedt een ware bouwvraag en ondergaan de grote cafés een facelift. Architect Barez verbouwt de *Coupole*, het *Café de la Paix* en de *Commerce Bourse*, terwijl Govaerts en Van Vaerenbergh de *Taverne du Passage* en de *Taverne Royale* voor hun rekening nemen. De bodega's en de kleine discrete en intieme kroegen krijgen nu meer goede klanten over de vloer. Hun gedempte sfeer met indirecte belichting en de comfortabele zetels staan in schril contrast met de volkse bierhuizen. Hier vinden we felle kleuren, goed belichte plafonds en een overvloed aan spiegels en houten banken. Thonet vindt met zijn stoelen uit bewerkt hout de kunst van het zitten in cafés opnieuw uit; in de bars doet de kruk zijn intrede.

'Automatische' bars doen hun intrede, maar zonder succes, want het louter functionele heeft zijn aantrekkingskracht verloren. De 'snackbar' daarentegen krijgt meer en meer bijval. Sinds de Tweede Wereldoorlog rijzen

Fr. Malfait, *Théâtre du Waux-Hall*,
Wetstraat 5. ca. 1914.
Oude prentkaart
(Stadsarchief, Brussel)

Paul Hankar, *Le Grand Hôtel* - Anspachlaan 27-31 - 1897 (Coll. A.A.M., Brussel)

in Brussel zoals in alle andere Europese hoofdsteden meer en meer hotel-torens - de Hilton - uit de grond waarvan de bovenste verdieping als café-restaurant ingericht wordt. Industriële ruimten worden nu omgebouwd tot feestzalen ... en de cybertheaters nodigen ons uit tot wereldwijde communicatie, terwijl bars zoals *Le Sud* of de *Bazar* getuigen van een vergankelijkheid eigen aan dit *fin de siècle*.

De hete bars

In 1901 telt Brussel 20.000 vrouwen van lichte zeden! De sluiting van meerdere 'huizen' waaronder die van de Handelsgalerij leidt tot hun vervanging door instellingen zoals de "*moulin fermés*" op de ringlanen, de herbergen in de stationsbuurten ... maar ook 'bars' duiken nu op. "*Kamerbusiness*" wordt gedreven in de Bloemenstraat, de Lollepstraat, het Eenmansstraatje of de Sint-Laurensstraat. De 'zeer' private woningen in de bovenstad richte, zich tot een meer aristocratisch publiek. Daarnaast kunnen in de "*maisons de spectacle*" de courtisanes inspelen op een Chinees, spaans, Egyptisch of Florentijns decor. Weldra krijgen deze huizen te maken met de geduchte concurrentie van de kroegen met 'diensters'. Geleidelijk aan tippelen in de bierhuizen de masseuse, het ateliermeisje en de jonge bediende en vervangen ze de "*galantes*"

Bals, dancings en nachtclubs

Rond 1880 ontstaan de voorlopers van de dancing: binnenplaatsen of salons die boven de staminee ingericht zijn, of meer geraffineerde plaatsen met onder meer prachtige moreske decors.

In het begin van de 20ste eeuw waait een ware revolutie uit Amerika over: de one-step, de fox-trot, de tango, de charleston en andere Latijns-Amerikaanse dansen veroveren de dansvloer.

Tijdens het interbellum bloeien de danstempels. In het centrum van de stad opent het *Palais de la Danse Saint-Sauveur* (1920), met in de kelder verdieping een bowling voor het meer bescheiden publiek. Het is ook de tijd van de wedstrijden voor uithoudingsdansen in het *Koninklijk Circus* (1931), de *Femina* (1932) en aan de Naamse Poort.

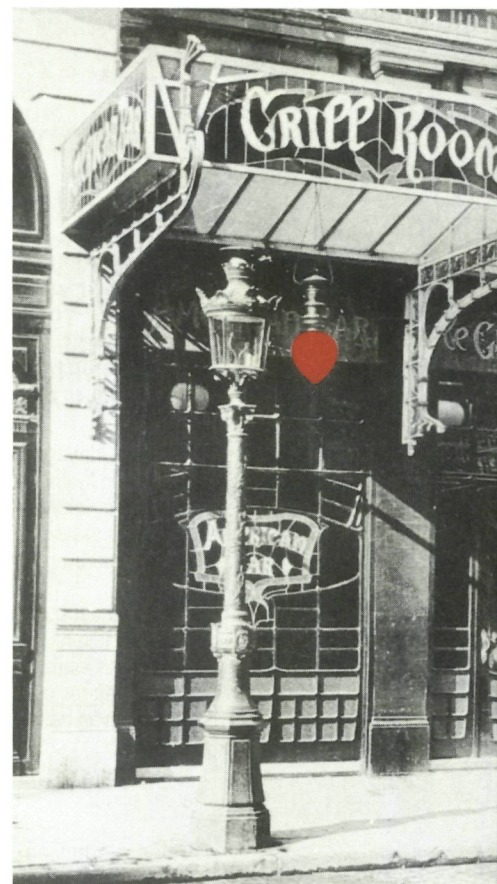
Tegelijk ontstaan talrijke vaag gedefinieerde instellingen die aan de basis zullen liggen van het dancing-cabaret. De feestzaal wordt het bijge-

bouw van het café terwijl de night club zich ontwikkelt als ondergrondse uitbreiding van theaters, hotels en vooral bioscopen: de *Perroquet* (1922) is de promenoir-foyer van de *Alhambra*, de *Léopoldville* vindt zijn plaats onder de *Brasserie Flamande*, de *Broadway* onder de cinema Carméo, de *Frégate* (1932) leunt aan bij cinema *Métropole* en de *Résidence Palace* (1922-1927) ontvangt het *Cabaret des Princes*... Het nachtleven bloeit in de deskundig verlichte bars, de night clubs en de music-halls. De kunst van de licht-techniek is geboren.

In die periode zijn jazz en dans intiem met elkaar verbonden. Heeft België niet aan de jazzmuziek een van haar meest belangrijke instrumenten gegeven: de saxofon? In 1920 doet jazz officieel zijn intrede in de *Alhambra*, maar snel beschikt elke dancing over zijn eigen groep. Ook de radio zendt de nieuwe muziek uit en vanaf 1932 organiseert de *Jazz Club de Belgique* voor amateurorkesten nationale toernooien die vanaf 1934 plaatsvinden in het Paleis voor Schone Kunsten. Tijdens de jaren '60 en '70 schakelen deze instellingen zich om of verhuizen ze: de *Blue Note*, de *Jazzdiscotheek* van Benoît Quersin, verhuist van het *Hotel du Grand Miroir* (mythische plaats waar Baudelaire reeds klant was) naar de *Galerie des Princes*. Een oude feestzaal uit het begin van de eeuw wordt nachtclub het Ogenblik, en trekt de Brusselse maar ook internationale artistieke middens aan. Thans telt Brussel verscheidene dancings: de *Mirano*, de *Who's Who's Land*, de *Fuse*... Hun decor past voornamelijk de nieuwe technologieën toe: lasers, videoprojecties, decibels en Dj's bepalen de sfeer. Hoedenmakers zoals Elvis Pompilio dragen met hun ontwerpen bij tot het feest. Soirées worden met toenemend succes georganiseerd in industriële ruimten zoals deze van Thurn & Taxis, of in ongebruikelijke ruimten die er op zaterdagavond tot discotheek omgebouwd worden.

Deze nieuwe tentoonstelling is gewijd aan alle vormen van architectuur die bijdragen tot de gezelligheid, aan deze vluchtige ontmoetingsplekken. Ze is een verzameling van tekeningen, affiches, oude en recente foto's, oudere films, feestelijke verlichtingen, getuigenissen van de bijzondere esthetiek van al deze verschillende ontspanningsruimten.

We mogen daarbij niet vergeten dat

al deze instellingen slechts een kort leven beschoren was. Hun ontwerpers, ook de huidige, denken er niet aan sporen na te laten. Ook al getuigen documenten, programma's of affiches ervan dat sommige plaatsen hun glorie tijd gehad hebben, toch zijn er nog leemten. Het ligt niet in de bedoeling van de tentoonstelling exhaustief te zijn. Ze leent zich soms tot vooringenomenheid, maakt gebruik van de beschikbare documenten en zorgt tegelijkertijd voor verrassingen, herinneringen en plezier....

Brusselse bioscopen

In maart 1895 behoorden de Belgen tot de eerste Europeanen die de bewegende beelden van Edison's kinetoscoop en van de cinematograaf van de gebroeders Lumière ontdekten. Op 10 november 1895, 48 dagen voor de beroemde voorstelling in het *Grand Café* in Parijs, woonden 130 Brusselaars voor de eerste maal een projectie van bewegende beelden bij in het *Palais du Midi*. De eerste openbare vertoningen volgden op 1 maart 1896 in de *Dépêches-zaal* van de

Koninginnengalerij. Het succes was overdoenderend en de zaal bleef vier maanden lang uitverkocht.

Internationale tentoonstellingen droegen bij tot de erkenning en de verspreiding van het nieuwe medium. Het filmgebeuren werd één van de belangrijkste attracties op de internationale tentoonstelling van 1897 in Tervuren. De *Société Optique Belge* stelde er de zoograaf voor, het "nieuwe wonder van de optische kunst".

Rond de eeuwwisseling konden een tiental rondreizende uitbaters op de traditionele kermis voorstellingen organiseren die bestemd waren voor een breder publiek. Meestal betrof het openluchtvoorstellingen. Telkens werd een beroep gedaan op een standwerker die de scènes moest beschrijven. De cinema ontwikkelde zich niet alleen op de kermis, maar tegelijk ook op parochiefeesten en in de variététheaters. Ook werden Cinematografische vertoningen samen met andere attracties aangeboden in

befaamde variététheaters: de *Olympia Bourse* (later *Cinéma Ambassadeur*), het *Théâtre de l'Alcazar*, de *Scala* (later *UGC de Brouckère*) of het *Palais d'Été*.

De Bioscoopzaal of eerder de "concert-bierhuis-bioscoop-zaal" deed haar intrede met de opening van het *Théâtre du Cinématoscope* van Louis Van Goitsenhoven in 1904 (Noorderlaan 110, de huidige *Marivaux*). In korte tijd kwamen er heel wat nieuwe zalen bij, zoals de *Cinéma Parlant* in Elsene of de *Victoria* in de Kleerkopersstraat. Op de vooravond van de Tweede Wereldoorlog telde Brussel er bijna 80!

Elke ruimte kon als projectiezaal ingericht worden: werkplaatsen, garages, kapellen. Kleinere zalen ontvingen een hondertal toeschouwers terwijl het er in luxueuze paleizen zoals het *Pathé Palace* 3000 waren. In de grote zalen waren de zitplaatsen verdeeld over het parterre, de baignoire, de loges, de foyer, een galerij op de eerste verdieping, een balkon op de tweede (de woordenschat werd overgenomen van de theaterwereld). De toeschouwers zaten op banken, stoelen of klapstoelen, aan een tafeltje of stonden recht.

In de jaren '20 begonnen de bioscopen meer en meer een eigen architecturale stijl te ontwikkelen. Ze stonden echter nog steeds tussen de rijhuizen geklemd en hun gevels waren nog aangepast aan de stijl en afmetingen van de omringende huizen. Soms waren ze daarom ook ongelijkmatig verdeeld.

Met de opkomst van de sprekende film in de jaren '30 begon de architectuur zich volledig toe te spitsen op het filmgebeuren en de promotie ervan. Er werd over het comfort van de zalen en de bewegingsvrijheid nagedacht. De *Métropole*, de *Eldorado* en de *Variétés* zijn daar prachtige voorbeelden van. Zoals de theaters vestigden de zalen met premièrerecht zich in het centrum van de stad, terwijl de andere bioscopen op andere druk bezochte plaatsen te vinden waren: de Naamse Poort, de Leuvense Poort, de Hallepoort.

Tot in 1958 bleef het aantal toeschouwers toenemen. Maar de opkomst van de televisie (voor het eerst voorgesteld aan het Belgische publiek ter

gelegenheid van de Wereldtentoonstelling en de Internationale Tentoonstelling op de Heizel in 1935) leidde tot het wegblijven van het publiek. Op dertig jaar tijd moesten de meeste buurtcinema's hun deuren sluiten. Enkel de *Movy* in Vorst en de *Stokkel* in Sint-Pieters-Woluwe konden nog min of meer het hoofd boven water houden. In het centrum slaagden de pakketbootbioscopen van de jaren '30 er niet in een ander spektakel aan te bieden dan de televisie. Ze waren slecht aangepast aan de nieuwe technieken en leden onder een passief beleid. Buiten de stad bouwde de Kinopolisgroep in die periode een complex met meerdere zalen. In het centrum van de stad vormde de *UGC de Brouckère* een mooi compromis tussen monumentenzorg en eigentijdse architectuur. De omschakeling lijkt geslaagd te zijn. Sinds 1991 stelt de *Rétine du Plateau* een inventaris op van de oude bioscopen in Brussel en worden reafectatieprogramma's voorgesteld. Er moeten nu rendabele oplossingen bedacht worden om een twintigtal beschermde gebouwen nieuw leven in te blazen zodat ze weer tot de aantrekkingspolen van het uitgaansleven gaan behoren. Het recente *Cybertheater* in de oude *Cinema Avenue* (vroeger *Select Pathé* van P. Hamesse, 1910), dicht bij de Gulden Vlieslaan, is een van de mogelijkheden. De zaal werd in mei 1997 omgevormd in een multimedia-zaal die aangesloten is op Internet. Deze synthese tussen het verleden en het heden wordt misschien een voorloper van de plezieroord van de 21ste eeuw.

Oorden van Plezier, Fondation pour l'Architecture, Kluisstraat 55 te 1050 Brussel, ☎ 02/649.02.59 Fax. 02/640.4.23 van 2 december 1997 tot 1 maart 1998. Dagelijks, uitgezonderd op maandag, dinsdag tot vrijdag van 12u30 tot 19u00. Zaterdag en zondag van 11u00 tot 19u00.

M&L CITAAT

“... en résultat la concorde de tous ces braves gens, ainsi que la conservation des monumens (sic) qui font la gloire de nos aieux, sont toujours bons a maintenir, pour la félicité de tous.”

uit: M. Hoverlant de Beauwelaere, *Considérations sur la nécessité de conserver et de restaurer le pont-à-l'arche de Tournay*, Chez l'Auteur, Tournay, 1828, p. 20.

... de vrede handhaven onder al deze brave mensen, evenals de monumenten die onze voorvaderen tot eer strekken, kan bijgevolg nooit kwaad, en dit voor ieders goed.

Verwijdering van zwarte korsten op *De Kunsten*, vóór en na behandeling (foto M. Decroly-J.F.Theyskens)

impregnaties met twee dagen tussentijd heeft mogelijk gemaakt om een verharding in de diepte te bereiken. Plaatselijk werden de sculpturen een tweede maal verhard met de borstel.

toegevoegd om de gaten te dichten en de randen van barsten en opheffingen te verharderen. Losgekomen of gebroken delen werden herlijmd met een polyesterlijm.

Reiniging, verwijdering van mossen en consolidatie van de steen op *De Kunsten*, (foto M. Decroly-J.F.Theyskens)

De talrijke barsten aan de oppervlakte van de sculpturen gaven aanleiding tot gevaarlijk watertransport in de steen. Ze werden verhard en opgevuld met een epoxyhars dat een zeer goede capillaire doordringbaarheid heeft. Waar er oppervlakkige opheffingen van de steen waren, werd aan het hars een charge

Om het oppervlak van de sculpturen te homogeniseren en het verwijderen van de zwarte korsten af te werken was het gebruik van een micro-zandstraal nodig. Deze bewerking heeft de verwijdering van de laatste zwarte punten en de resterende micro-organismen mogelijk gemaakt, zonder het oppervlak van

de steen te beschadigen. Het doel van deze bewerking was het oppervlak van de steen opnieuw homogeen maken: de waterindringing verhinderen, het verharderen van zones die door gebrek aan materie te fragiel geworden waren, de leesbaarheid van de vormen herstellen voor het geheel van de sculpturen. Er was geen sprake van het hermaken van verdwenen delen, maar eerder opvullingen uit te voeren die noodzakelijk waren voor de conservering van de werken en hun tijdsbestendigheid.

Er werden twee types van mortel gebruikt die verenigbaar zijn met de aard van de steen. Eén mortel diende voor grotere opvullingen en vooral om de gedegradeerde voegen te herstellen. Hij was samengesteld uit hydraulische kalk, wit

kalksteenpoeder en Rijnzand, gekleurd in de massa met droge pigmenten.

Een tweede mortel werd aangewend voor kleinere of oppervlakkige vullingen. Hij was van luchthardende kalk, wit kalksteenpoeder, Rijnzand, en dit alles ook in de massa gekleurd met droge pigmenten. Plaatselijke retouches waren nodig om bepaalde opvullingen op toon te brengen van de steen.

Vóór het aanbrengen van een beschermlaag, werd een nieuwe preventieve bewerking met het kiemdodend middel uitgevoerd om de ontwikkeling van micro-organismen te beletten. Het beschermingsproduct op basis van een oligomeer-siloxaan werd met de borstel aangebracht in twee bewerkingen. De keuze van het waterwerend product werd bepaald door de aard en het merk van de verharder. Door de fabrikant wordt voor dit product een waarborg gegeven van 10 jaar.

Auguste Rodin
(Antoine Van
Rasbourg), *Trofee
der Wetenschap,
Handel en Land-
bouw*, huidige
toestand (foto
O. Pauwels)

Egide Melot, *Spes
Patriae*, huidige
toestand (foto
O. Pauwels)

Auguste Rodin
(Antoine Van
Rasbourg), *Trofee
der Kunsten*, huidi-
ge toestand (foto
O. Pauwels)

BESLUIT

Het doel van de ingreep was de sculpturen te conserveren in hun huidig uitzicht, om hun levensduur te verlengen.

De conserveringsbehandeling was niet op een totale herstelling met reconstructie van de ontbrekende delen gericht, maar heeft wel de leesbaarheid van de voorstellingen vergroot en het esthetisch uitzicht op een bevredigende wijze verbeterd. We zijn immers van mening dat een conservering 'volgens de regels van de kunst', zonder herstel en reconstructie van verloren elementen, de levensduur van een kunstwerk gevoelig kan verlengen en het een esthetische coherentie kan teruggeven.

Om dit werk te kunnen uitvoeren 'volgens de regels van de kunst' en volgens de ethische eisen van de conservatie-restauratie, is elke stap van de behandeling noodzakelijk en mag er niets worden verwaarloosd of te vlug worden afgewerkt. Zo is het bijvoorbeeld ten eerste af te raden om steen te reinigen zonder voorafgaandelijke consolidering en zonder eerst de barsten te vullen die vrij spel geven aan waterindringing. Een eenvoudige reiniging die niet

samengaat met een conserverende behandeling, kan veel nefaster zijn voor een steen, die buiten bewaard is, dan helemaal niets te doen. Deze behandeling heeft dan ook aanzienlijk veel tijd gekost: ongeveer 1000 werkuren.

VOETNOTEN

- (1) Het vooronderzoek is uitgevoerd door Studiebureau Lode De Clercq. De conservering werd toevertrouwd aan Jeanne-Françoise Theyskens en Marianne Decroly (vertaling Marjan Buyle)
- (2) Het Paleis der Academiën herbergt sinds 1876 de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten en tevens de Koninklijke Academie voor Geneeskunde. Deze vier disciplines werden uitgebeeld in de toegangspartijen die toegevoegd werden in 1879 en werden toevertrouwd aan de toen opnieuw alleen werkende J. Van Rasbourgh (Kunsten), L. Herman (Letteren), A. Braekevelt (Geneeskunde) en H. Sterckx (Wetenschappen). Zij voltooiden a.h.w. de vroegere meer algemene allegorische cyclus op de omheiningsmuur; zie hiervoor de publicatie van P. Meirschaut, toenmalig secretaris van de Koninklijke Academie, *Les sculptures de plein air à Bruxelles*, Bruxelles, 1900.
- (3) De signatuur op de groep der Kunsten wordt nog expliciet vermeld bij de realisatie van de foto-opname uit 1948 door het K.I.K., zie fototheek nrs. B 72 161 en B 72 192.
- (4) Archives Royales, Bruxelles, Département du Grand Ecuyer et Garages, Relevé des Archives, E. Vande Woude, nr. 13. oa. Post nr. 53

- (5) MARRAUD H., *Monuments et sculptures architecturales, in Le séjour en Belgique (1871-1877)*, in *Vers l'Age D'Airin*, Paris 1997, p. 92-94
- (6) Bourré A.F., die in Brussel behoorde tot Rodin's intieme vriendenkring, schonk in 1877 overigens twee lithografieën die dergelijke leeuwen voorstelden aan zijn Franse vriend, zie hiervoor: LE NORMAND-ROMAIN, *Les Amis Belges* in, *Vers l'Age D'Airin*, Paris 1997, p. 324-325
- (7) EYLENBOSCH A., *Jef Lambeaux, 1852-1908, ou les passions d'un faune*, Brussel 1990, p. 91-103
- (8) CLADEL J., Auguste Rodin, *L'Œuvre et L'Homme*, Bruxelles 1908 en tevens opgenomen in de werkljst van R. Chény. Zij bevestigde meer uitvoerig deze opeising door Rodin in haar later boek: *Rodin, sa vie glorieuse, sa vie inconnue*, Paris, 1936 p. 52
- (9) SCHMOLL J.A., Gen. Eisenwerth, *Zur Genesis des Torso-Motivs und zur Deutung des fragmentarischen Stils bei Rodin*, in *Das Unvollendete als Künstlerische Form*, Bern/München, 1959, p. 123. Volgens deze auteur had Rodin, wanneer hij enigszins spottend terugblikte op zijn samenwerking met Van Rasbourgh, onder andere aan Rilke toevertrouwd dat hijzelf de werkelijke auteur was van de twee Brusselse Academie-groepen. Rilkes Rodin monografie, die inderdaad geschreven werd in de laatste maanden van 1902, verscheen voor het eerst in *Die Kunst, Sammlung illustrierter Monographien*, Berlijn 1902, zie

- hiervoor P. VAN DER EIJK, *Verantwoording en Bibliografie* in, R.M. RILKE, *Auguste Rodin*, Nijmegen 1990, p. 220-223
- (10) PIERRON S., *Etudes d'Art*, Bruxelles 1902, p. 34
- (11) HANOTELLE M., *Paris/Bruxelles. Rodin et Meunier. Relations des sculpteurs français et belges à la fin du XIXe siècle*, Paris, 1982
- (12) MEIRSCHAUT P., *op. cit.*, p. 24
- (13) MARCHAL E., *La sculpture et les chefs-d'œuvre de l'orfèverie Belges*, Bruxelles 1895, p. 688. Mélot vormde later zelf enkele beeldhouwers waaronder A. Braeckevelt, G. De Groot en A. Desenfans, zie hiervoor hun respectievelijke biografieën in J. VAN LENNEP e.a., *De 19de-eeuwse Belgische beeldhouwkunst*, Brussel 1990
- (14) MEIRSCHAUT P., *op. cit.*, p. 84
- (15) DEVIGNE M., *Esquisse d'un catalogue provisoire de l'œuvre de G.L. Godecharle*, in *Laurent Delvaux et ses élèves*, Bruxelles et Paris, 1928. Deze trofeeën, die deel uitmaakten van de afwerking van het rekenhof, werden wellicht gebaseerd op een ontwerp van Barnabé Guymard.
- (16) ROUSSEAU H., *Musées Royaux du Cinquantenaire à Bruxelles. Catalogue sommaire des Moulages*, Bruxelles 1913, p. 65: *Moulage nr. 485 (148): Héraklès dit "Hercule du Belvédère, torse d'une statue néo-attique par Apollonios, fils de Nestor, Athénien; trouvé au début du 16e siècle, près de Rome*
- (17) Alhoewel deze torso reeds in de 15de eeuw werd afgebeeld is het vooral de hoge appreciatie ervan door Michelangelo en later Bernini die het beeldfragment, dat vroeger werd herkend als relik van een *Rustende Hercules* doch recent werd geïdentificeerd als een *Silenus Marsyas*, langzamerhand mythische proporties verleende. Ook Pieter Pauwel Rubens maakte, in het zog van Golzius en Van Heemsklerk, een meesterlijke studietekening van deze torso.
- Zie hiervoor onder andere: G. SAEFLUND, *The Belvedere Torso. An interpretation* in, *Opuscula Romana*, Xii 6, 1976, p. 63-83. Sommige beeldhouwers, zoals Giambologna konden niet aan de verleiding weerstaan hun overigens letterlijke citaat, te completeren door het in het geval van het model voor een zittende man (circa 1572, Firenze, Home Museum) van een hoofd te voorzien, zie hiervoor: Ch. AVERY, *Giambologna?*, London 1993, p. 218. Het verblijf van deze torso in het Louvre (1796-1816), na te zijn buitgemaakt door Napoleon, droeg verder bij tot de sacralisering van dit beeldhouwwerk, zie hiervoor: F. HASKELL & N. PENNY *Pour l'amour de l'Antique. La statuaire gréco-romaine et le goût européen 1500-1900*, Paris 1988, p. 344-347
- (18) SCHMOLL J.A., Gen. Eisenwerth, *op. cit.*, p. 123 en afbeelding 47
- (19) Fototheek K.I.K. negatieven 11,5 x 15 uit 1942 (nrs. A 29674 en A 29675) en negatieven 21,5 x 16 uit 1948 (nrs. B 72 161 en B 72 192)
- (20) SCHMOLL J.A., *op. cit.*, p. 124
- (21) Verslag van H. Stieperaere van 8 januari 1992
- (22) Analyseverslag van Prof. Dr. R. Nijs van het Laboratorium voor Mineralogie, Petrografie en Micropedologie van de Universiteit Gent van 26 september 1991
- (23) Verslag van A. Blanc van het *Centre de Recherches sur les Monuments Historiques*, Palais de Chaillot, Parijs, 4 februari 1992
- (24) Verslag van Prof. Dr. R. Nijs van 20 mei 1992
- (25) MOERMAN Charles, *Traité des Constructions Civiles, Mémorial-Vade Mecum des entrepreneurs, architectes-mètres, commissaires-voyers, géomètres, instituteurs, administrations communales, propriétaires bâtisseurs, etc, etc...* Brussel 1874, p. 86-87
- (26) LE NORMAND-ROMAIN A., *Les amis belges*, in *Vers l'age d'Airin, Rodin en Belgique*, Paris 1997, p. 325. De opdracht luidt: "a l'ami Rodin, souvenir affectueux, Antoine-Félix Bourré, Bruxelles le 15 fevriér 1877"

De drie beelden-groepen op de omheiningmuur van de voormalige residentie van de Prins van Oranje, heden Academiënpaleis, huidige toestand (foto O. Pauwels)

DE VERBORGEN ROMAANSE TOREN (2DE HELFT 11DE EEUW) IN DE SINT-PIETERSKERK TE ROTSELAAR

Frans Doperé en Bart Minnen

Laatgotische console in ijzerzandsteen boven het neogotische portaal van de toren (foto O. Pauwels)

Bij een oppervlakkige beschouwing lijkt de toren van de Sint-Pieterskerk te Rotselaar van relatief recente datum en niet hoger op te klimmen dan het midden van de 19de eeuw, toen de neogotische kerk werd gebouwd (1). Deze indruk wordt zeker versterkt door het zeer regelmatige, vrijwel nieuwe buitenparement in ijzerzandsteen. Reeds pastoor Michel Calders (1834-1876), die in 1844 de middeleeuwse kerk liet afbreken, meende dat de kerk gebouwd was "rond de elfde eeuw" (2). Hij liet de oude toren intact en bouwde er de huidige neogotische kerk omheen (3). Zijn Haachtse collega, Jean-

Baptiste Vanden Bruel, schreef in 1861 resoluut: "De oude kerk (...) was een zeer oud gebouw, waarvan men den tyd der opregting niet kende. Zy moet vóór het jaar duizend bestaan hebben" (4).

Reeds vroeger was het bestaan bekend van een oude kern in de huidige kerk-toren (5): pastoor-deken G. Eysermans wees ons in 1980 op het bestaan van een romaans zuiltje met teerlingkapieteel in de doorgang tussen de toren en de zolder van de 19de-eeuwse kerk (6), en de vrij ruwe, natuurstenen binnenwanden op het gelijkvloers van de huidige toren bij het betreden van de

De kerk van Rotselaar, gouache op papier. Detail uit een figuratieve prekadastrale kaart van de dorskern van Rotselaar, 1596-1601: (MINNEN B., *Het hertogdom Aarschot onder Karel van Croÿ (1595-1612). Kadasters en gezichten (Albums de Croÿ)*, Brussel, 1993, p. 338).

kerk langs de hoofdingang, in het westen, zijn zichtbaar voor iedere kerkbezoeker.

Door nauwkeurig architecturaal onderzoek (7) kwam een vergeten romaanse toren uit de tweede helft van de 11de eeuw opnieuw aan het licht. Bovendien blijkt dat deze toren, op de grote 19de-eeuwse openingen van het portaal en het doksaal na, praktisch integraal bewaard is. Ook werden belangwekkende resten teruggevonden van de waarschijnlijk nog oorspronkelijke buitenbepleistering. Dit is wellicht uniek voor ons land.

De toren van de Sint-Pieterskerk te Rotselaar (foto O. Pauwels)

HUIDIGE TOESTAND

Het gelijkvloers van de toren wordt ingenomen door een neogotisch portaal met spitsboogdeur in de westgevel, bekroond door een - waarschijnlijk gerecupereerde - laatgotische console in ijzerzandsteen. Het inwendig portaal is overkluisd met een neogotisch kruisribgewelf met ribben in ijzerzandsteen en doorboord door een klokkengat. Het staat in verbinding met het schip via een eveneens neogotische bakstenen spitsboog. Op dit toren gelijkvloers zijn echter sporen zichtbaar van een lager, ouder gewelf en vier 13de-eeuwse consoles in ijzerzandsteen in de vorm van knopkapitelen, die herbruikt werden voor het neogotisch kruisribgewelf. Tot aan dit oude gewelfspoor bestaan de binnenmuren uit ijzerzandsteen: dit zijn de enige dagelijks zichtbare restanten van de romaanse toren.

De eerste verdieping wordt verlicht door een opnieuw gebruikt groot gotisch raam, waarvan de driuplijst rust op eveneens gerecupereerde ijzerzandstenen consoles. Uit het lastenkohier van 27 januari 1844 blijkt inderdaad dat dit venster afkomstig is van de oude Sint-Antoniuskapel (8). Deze hoge verdieping, afgedekt met een recent kruisgraatgewelf, doorboord door een rond mangat, ziet eveneens op het schip uit via een grote bakstenen spitsboog. De huidige tweede verdieping verschaft de zekerheid dat de Rotselaarse toren nog een grotendeels bewaarde romaanse kerktoeren verbergt: op deze verdieping

Gezicht op de dorpskern met de kerk van Rotselaar. Pentekening op papier, gehooft met waterverf, 1596-1598: MINNEN B., *Het hertogdom Aarschot*, p. 338

De kerk van Rotselaar; pentekening; detail uit een figuratieve leeskaart, midden 16de eeuw (voor 1573): (MINNEN B., *Het hertogdom Aarschot*, pp. 310-311

zijn acht grotendeels dichtgemetselde romaanse galmgaten zichtbaar. Deze galmgaten zijn afgebeeld op een figuratieve pre-kadastrale kaart van de dorpskom van Rotselaar (1596-1601) en op een dorpsgezicht (1596-1598), en lijken ook voor te komen op een - minder betrouwbare - figuratieve leeskaart uit het midden van de 16de eeuw (voor 1576) (9). Het dak van de gotische kerk lag volgens deze tekeningen ter hoogte van de oostelijke galmgaten, wat in die periode inderdaad met de werkelijkheid overeenstemde. Van dit gebinte bestaat een bestek uit 1499 (10). Op basis van dit contract hebben Janse en Devliegheer een reconstructie van het gebinte gemaakt, waaruit blijkt dat het schip was afgedekt met een houten tongewelf (11). Een negatief spoor van dit tongewelf is nog steeds zichtbaar op de oostwand van de toren ter hoogte van de romaanse galmgaten. Dit bestek wijst er ook op dat het toenmalige schip,

of tenminste de middenbeuk, breder was (extramuros: ca. 11 m) dan de toren (7 m). Of er tijdens de 16de eeuw inderdaad een uitkragende (houten?) verdieping bovenop de romaanse toren heeft gestaan, zoals de tekening uit het midden van de 16de eeuw laat uitschijnen, is echter niet zeker. Het dorpsgezicht uit 1596-1598 toont eveneens de twee galmgaten, doch nu zonder overkragende verdieping.

De huidige derde verdieping werd in een latere fase bovenop de romaanse toren gebouwd. Zij is aan de vier zijden doorboord door een groot rondboogvormig galmgat.

DE ROMAANSE TOREN

Het metselwerk

De romaanse toren is volledig opgebouwd uit ijzerzandsteen van lokale oorsprong. Het verband is meestal regelmatig. Het steenoppervlak is uniform behouwen met de steenbijl, behalve de kapitelen en de sokkels van de galmgaten, die met het puntijzer zijn bewerkt (12). Het romaanse buitenparement van de noord- en de zuidmuren kan volledig worden geobserveerd door twee openingen in de opvulling van de romaanse galmgaten, die uitgeven op twee moeilijk toegankelijke holle ruimten tussen de toren en de naar het westen verlengde 19de-eeuwse zijbeuken. Tussen de romaanse galmgaten is het verband onregelmatiger, wat wellicht te maken heeft met de moeilijkheid om stenen correct te houwen voor de zwikken tussen de rondbogen. De hoeken van de toren zijn verstevigd met zeer regelmatig gehouwen kettingen.

Het gelijkvloers

Het originele buitenparement van de romaanse toren kan aan de noord- en de zuidzijde, zoals hoger beschreven, slechts vanop de huidige tweede verdieping worden geobserveerd. Vanuit het schip bekeken, blijven aan de oostzijde van de toren, aan weerszijden van de neogotische bakstenen spitsboog, nog kleine delen over van het overigens sterk beschadigde en met bruine verf en witte voegen beschilderde muurparement. Het binnenparement van de zuidmuur vertoont vage sporen van een voormalig kruisgewelf: de ijzerzandstenen binnenwand van de romaanse toren reikt van de vloer tot tegen een rondboogvormig spoor; een weliswaar gedesaxeerde rechthoekige opvulling onder dit gewelfspoor wijst mogelijk op een lichtspleet; boven het gewelfspoor bestaat het metselwerk tot aan het huidige neogotisch gewelf grotendeels uit baksteen.

Bestek van 1499 voor het maken van de bekapping boven de beuk:

"Dit werck was uitgegeven VII julii anno XCIX. Item die ordinancie ende dbeworp vanden boeck inde kercken van Rotselair.

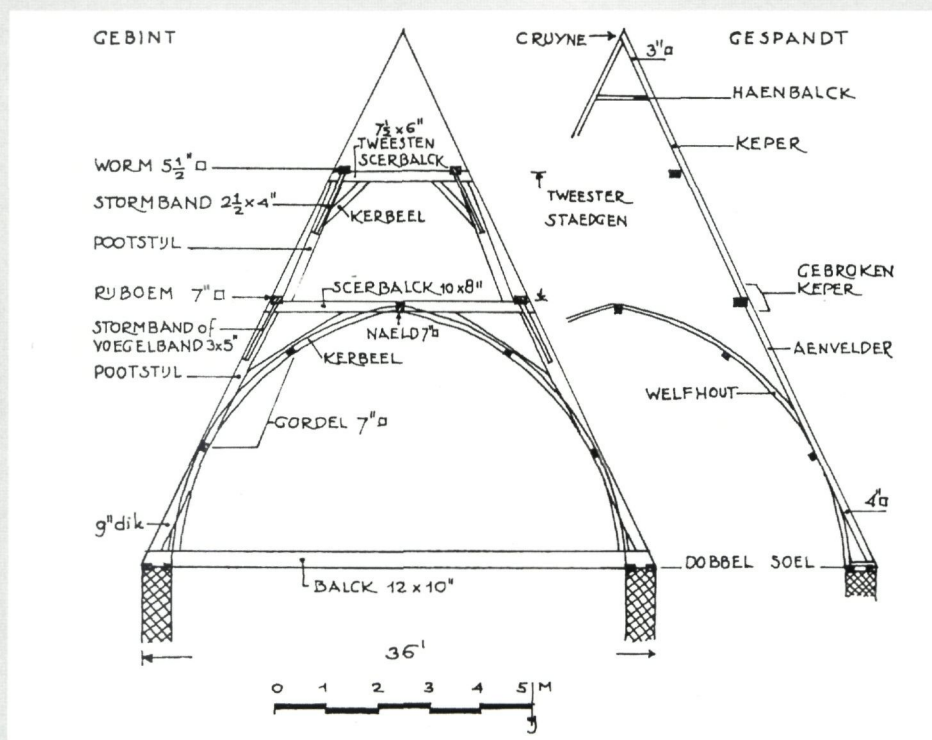
Item den selven boeck es wyt buyten mueren XXXVI voeten ende lanck LX voeten. Ende sal hooghe sijn XXXVIII voeten. Item desen boeck sal men deylen in ses gebinten, te wetene vijff panden.

Iden iersten sal men wercken op een dobbel soel van wyden opden heysch vanden mueren. Item desen boeck sal men wercken op een getogen werck, welvende scherp ter naelden ende met vier gordelen in elken pandt. Item de balcken van desen boeck suelen groot sijn ende dycke thien duymen ende XII duymen hooghe. Item de scherbalcken selen hooge sijn thien duymen ende dick acht duymen; die tweeste scerbalken suelen groot syn dicke ses duymen ende hooghe VII 1/2 duym. Item die onderste stijlen suelen groot syn aen donderste inde IX duymen dicke ende alsoe diepe als zij behoeven nae den heysch vanden welfselle; ende doverste inde naeden heysch vanden vors. scerbalkcken met huere kerbeelen dair nae volgende, ende de kerbeelen alsoe lanck als zij behoeven nae den heysch vanden voers. welfselle; ende die tweeste pootstijlen sullen groot sijn nae den heysch van den tweesten scerbalkcken ende oick met haren kerbeelen alsoe dat behoirt, boven gesteken met goeden erven ende onder staende op tanden.

Item desen boeck oft cappe salmen maken met gebroken kepers, van hoechden naeden heysch vanden voirs. welfselle ende staende met erven in huere rijboemen. Die onderste rijboem sal groot syn seven duymen int viercant, die tweeste wormen sal groot sijn V 1/2 duym int viercant, die gordelen ende naelden suelen groot sijn seven duymen int viercant, ende ghevelt naeden heysch vanden welfsele. Item dit werck sal men keperen in elken pandt acht gespannen, daer aff die aenvelders suelen groot sijn aen donderste inde vier duymen int viercant. Ende den keper boven aende cruyne sal groot sijn drie duymen int viercant ende gebonden met synen haenbalcken. Ende sullen beyde scerpen nae gelande naeden heysch als voere. Ende alle dese voirs. welfhouten sullen syn vanden selven breyden gelyck den aenvelders.

Item dese wormen salmen bynden met goeden stormbanden, dair die onderste suelen groot sijn drie duymen dicke ende vijff duymen breed, ende suelen boven steken ende onder staen op huer tanden alsoe dat behoirt. Item die vander tweester staedgen suelen groot sijn II 1/2 dicke ende III duymen breed, gewracht naeden heysch als voere. (...)"

DEMAN L., *Leuvense "kunstenaars"*, in *Eigen Schoon en De Brabander*, 1962, 45, p. 460-461 (bron: Leuven, Stadsarchief, 7395 (scheepenregister, 1501), zonder opgave van folia); overgenomen in JANSE H. en DEVLIEGHER L., *Middeleeuwse bekappingen in het vroegere graafschap Vlaanderen*, in *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, 1962, XIII, p. 377-378.

Romaanse galmgaten, gezien vanop de 19de-eeuwse kerkzolder. In het midden, sporen van de buitenbepleistering van de toren

Hoekkettingen van de romaanse kerk-toren ter hoogte van de oostelijke galmgaten; sporen van de bepleistering onder het tonggewelf van het schip, gebouwd kort na 1501 en waarschijnlijk gesloopt in 1843-1844 (foto O. Pauwels)

De eerste en de tweede verdieping

Uit de afstand tussen de hoger beschreven sporen van het oorspronkelijk gewelf op het gelijkvloers en de romaanse klokkenverdieping, kan men afleiden dat er tussen beide nog twee verdiepingen waren. Wegens de aanwezige bepleistering op de huidige zeer hoge eerste verdieping is het momenteel onmogelijk om van binnenuit het niveau van de vloer van deze verdiepingen precies te bepalen. Aangezien het buitenparement aan de westzijde volledig werd vernieuwd, en de noord- en de zuidzijden slechts beperkt zichtbaar zijn vanop de romaanse klokkenverdieping, is het ook van buitenaf voorlopig niet mogelijk om eventueel dichtgemetselde lichtspleten te lokaliseren en aldus de eerste en de tweede verdieping nauwkeuriger te situeren. In het ijzerzandstenen metselwerk op de oostwand van de toren, ter hoogte en rechts van het huidige doksaal, bevindt zich schijnbaar een min of meer rechthoekige opvulling, waarvan het gecementeerde oppervlak op een recent tijdstip bruin werd geverfd en versierd werd met witte schijnvoegen. Het is niet mogelijk om deze opvulling te interpreteren als de deur naar de oor-

spronkelijke eerste verdieping van de toren, omdat ze te dicht bij de noordoostelijke buitenhoek van de toren ligt; bovendien ligt dit spoor veel te hoog. De deur tussen de toren en de zolder van het oorspronkelijke romaanse schip is verdwenen ten gevolge van de grote spitsboogvormige opening ter hoogte van het doksaal.

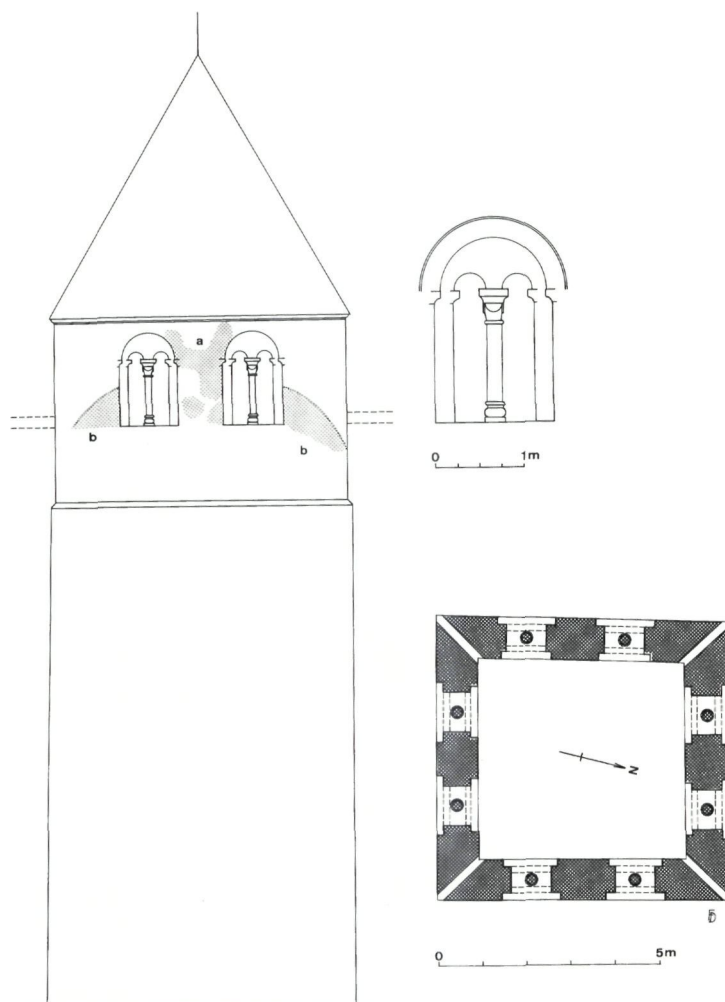
De derde verdieping

Aan de buitenzijde is de klokkenverdieping van de tweede verdieping afgescheiden door een eenvoudig afgeschuind cordon. Elke gevel was doorboord door twee gekoppelde galmgaten. Vandaag zijn deze acht galmgaten dichtgemetseld, met uitzondering van de helft van het noordelijk galmgat in de oostgevel. Elk galmgat is aan de binnen- en de buitenzijde opgebouwd uit een blinde rondboog op imposten met keelprofiel, en wordt in twee verdeeld door een deelzuiltje waarop twee kleine rondbogen samenkomen. De monolitische voet van het zuiltje bestaat uit een vierkante plint, waarop een primitieve "Attische" basis, samengesteld uit een 11 cm dikke onderste torus en een kleinere halve torus (dikte: 3 cm), ge-

Deelzuiltje met teerlingkapiteel in het noordelijk galmgat van de oostmuur (foto O. Pauwels)

scheiden door een 3 cm hoge cilinder in plaats van de klassieke hollijst. Het monolietzuiltje is bekroond met een relatief hoog teerlingkapiteel, waarvan de halfcirkelvormige zijvlakken met 1 cm uitspringen ten opzichte van het kapiteellichaam dat de vorm heeft van een omgekeerde afgeknotte kegel. Tussen het kapiteel en het zuiltje bevindt zich een torusvormige astragaal, die met het kapiteel uit één steen gehouwen is. De impost boven het kapiteel heeft een keelprofiel. De twee kleine rondbogen rusten enerzijds op dit impost en op imposten met gelijkaardig profiel, die de bekroning vormen van kleine pilasters onder de grote rondboog van het galmgat.

Alle grote rondbogen van de galmgaten zijn aan de binnenzijde van de toren afgebroken en vervangen door bakstenen metselwerk of door een ijzerzandstenen segmentboog (noordelijk galmgat in de westgevel). In de vulling van de twee oostelijke galmgaten in de noord- en de zuidgevel werden kleine rondboogvormige openingen uitgespaard, die uit-

geven op de (holle) ruimte tussen de toren en de binnenwand van de verlengde zijbeuken. In de vullingen van de galmgaten en in het metselwerk van de nieuwe klokkenverdieping werden twee impostplaten verwerkt. Zij behoren tot twee typen. In de noordmuur zit een kornisplaat bestaande uit een kwartrondprofiel op een lijst. Zij is behouwen met de steenbijl. Twee andere kornisplaten zitten verwerkt in de opvulling van het noordelijk galmgat in de westgevel. Het profiel bestaat uit een ojief of zwak S-vormig profiel en een lijst. Zij zijn volledig met de beitel bewerkt. Alleen de met de steenbijl behouwen kornisplaat is waarschijnlijk afkomstig van de romaanse toren.

De romaanse kerktoren van de Sint-Pieterskerk te Rotselaar: reconstructie van het plan van de derde verdieping (klokkenkamer); reconstructie van de opstand van de oostmuur aan de kant van het schip met detail van een galmgat; a: buitenbepleistering van de toren; b: bepleistering onder het tongewelf, gebouwd kort na 1501 (tekening Frans Doperé)

Fragment van de binnenafwerking op de romaanse klokkenverdieping: witte bepleistering met rood geschilderde valse voegen (foto auteur)

De afwerking

De romaanse toren was zowel aan de buiten- als aan de binnenzijde afgewerkt met een witte bepleistering waarop schijnvoegen waren aangebracht. Aan de oostelijke binnenzijde van de klokkenverdieping blijft nog een klein fragment over met rood geschilderde voegen. Aan de buitenzijde van het half dichtgemetseld galmgat in de oostmuur merkt men duidelijk dat ook de intrados van de grote boog nog bepleisterd is. De extrados van dezelfde boog is geaccentueerd door een 1 cm brede schijnvoeg die in zwak reliëf op het pleisterwerk is aangebracht. Ook in de zwikken tussen beide bogen is dit systeem van schijnvoegen in reliëf op het pleisterwerk aangebracht. De hoogte van de aldus afgelijnde valse stenen bedraagt ongeveer 13,5-14,0 cm. Van een eventuele beschildering is echter geen spoor meer overgebleven.

ARCHEOLOGISCH EN HISTORISCH KADER EN VOORSTEL TOT DATERING

Probleemstelling

De kerktoren maakte het centrum van de parochie van ver zichtbaar én hoorbaar. Van constructie was de kerktoren hoger en daarom ook zwaarder dan de eigenlijke bidplaats. Om deze redenen was de bouw van een kerktoren niet alleen een belangrijke gebeurtenis in de geschiedenis van een kerkgebouw, maar dit had tevens aanzienlijke financiële implicaties, waarvan het belang waarschijnlijk de draagkracht

van de meeste kleine middeleeuwse parochiale gemeenschappen zal hebben overschreden.

We stellen derhalve als werkhypothese dat de bouw van een kerktoren (al dan niet tegen een reeds bestaand kerkgebouw - in de meeste gevallen zal dat waarschijnlijk slechts een zaalkerk zijn geweest -) slechts mogelijk was vanaf het ogenblik dat de kerk tot het patrimonium behoorde van de bisschop of van een andere kapitaalkrachtige eigenaar (vorst, edelman, abdijs of kapittel), die daardoor tevens zijn aanwezigheid op lokaal vlak kon materialiseren.

Zo blijkt dat de toren van de preromaanse Sint-Lambertuskerk van Overlaar (Tienen) omstreeks 1250 door het kapittel van Sint-Martinus te Luik werd gebouwd, onmiddellijk na de definitieve overdracht van de grote en de kleine tiend door de lekeëigenaars, de heren van Lede (13). Waarschijnlijk moet een gelijkaardig proces worden ingeroepen ter verklaring van de oprichting van de 13de-eeuwse kerktoren tegen het preromaanse schip van de kerk van Sint-Margriet-Houtem, hoewel de historische context voorsnog niet werd onderzocht (14). Waarschijnlijk werd de toren van de Sint-Martinuskerk te Tourinnes-la-Grosse in dezelfde periode opgetrokken door het kapittel van Sint-Paulus te Luik, hoewel Tourinnes reeds sedert de 10de eeuw door gravin Alpaïdis aan het Sint-Pauluskapittel was overgemaakt. Dit laatste had er het begeavingsrecht en inder de tiend (15). Als laatste voorbeeld vermelden we de Sint-Martinuskerk te Marilles, waarvoor we aanwijzingen hebben dat de huidige middenbeuk een preromaanse kern bevat. Waarschijnlijk werd de huidige toren gebouwd door de abdijs van La Ramée te Jauchette, kort nadat de heren van Jauche het begeavingsrecht en de tienden van Marilles in 1216 aan voornoemde abdijs hadden overgedragen (16).

Anderzijds weten we ook van een aantal parochiekerken die in hun geheel met westertoren werden geconcipeerd, dat ze tot stand kwamen onder impuls van de bisschop, een abdijs of een kapittel. De Sint-Pieterskerk te Bertem werd, waarschijnlijk in de 11de eeuw, doch zeker vóór 1080, gebouwd door de abdijs van Corbie (17), de Sint-Remacluskerk te Ocquier omstreeks 1100 door de abdijs van Stavelot (18), de voormalige Sint-Bartholomeuskerk te Meldert in de 12de eeuw door het kapittel van Sint-Bartholomeus te Luik (19), de Sint-Sulpitiuskerk te Neerheylissem in de eerste helft van de 13de eeuw door de abdijs van Flône (20).

Deze reeks is zeker niet exhaustief en nog in hoge mate beperkt omdat er nog geen systematisch

onderzoek werd verricht naar de opdrachtgevers voor de bouw van kerktorens voor bestaande kerkgebouwen, noch voor kerken waarbij de kerktoren samen met de rest van het gebouw als een geheel werd geconcipieerd.

Dezelfde vraagstelling duikt nu ook op bij het onderzoek naar het ontstaan van de romaanse toren van de Sint-Pieterskerk te Rotselaar. Met andere woorden: is het mogelijk om op basis van historische en architecturale gegevens te komen tot een waarschijnlijke bouwdatum en inzicht te verwerven inzake de identiteit van de opdrachtgever en de motieven die aan de basis lagen voor de oprichting van de toren ?

Historische gegevens

Of kerk en toren samen werden gebouwd, dan wel of de toren werd toegevoegd aan een oudere kerk, is zonder een archeologisch bodemonderzoek niet uit te maken. We weten dat bisschop Wazo van Luik (1042-1048) in 1044 goederen schonk aan het jonge Sint-Bartholomeuskapittel te Luik, als dotatie voor tien nieuwe kanonikale prebenden die hij toevoegde aan de twintig reeds bestaande. Deze schenking omvatte onder andere het "*allodium de Rotelars cum quarta parte ecclesiae, et octavam partem ecclesie de Wisemale*" (21) ("de vrije eigendom van Rotselaar met het vierde deel van de kerk; en het achtste deel van de kerk van Wezemaal"). Wat dit deel van het kerkgoed precies inhield, en of het later nog werd uitgebreid, moeten we in jongere bronnen zoeken. De abdij Vrouwenpark (Rotselaar) ontving definitief in 1261 vanwege de heer van Rotselaar twee derden van de grote en kleine tienden van Rotselaar. Uit latere gegevens (1ste helft 15de eeuw) blijkt dat aan dit tiendbezit ook de offergelden op hoogfeesten verbonden waren: volgens de abdij zelf kwamen deze offeranden oorspronkelijk toe aan het Sint-Bartholomeuskapittel. Het patronaatsrecht (met de bijhorende tienden voor de pastoor) bleef in 1261 uitdrukkelijk deel uitmaken van het leengoed van de heren van Rotselaar (tot 1280, toen het werd overgedragen aan de abdij van Averbode). Dit Rotselaarse leen hadden hun voorgangers rond 1178 ontvangen van de hertog van Brabant.

Alles wijst er dus op dat de hertog van Brabant vóór 1178 de tiendrechten en het patronaatsrecht te Rotselaar bezat; sinds wanneer, is niet te achterhalen. Wat wel vaststaat is dat in de parochies waar het Sint-Bartholomeuskapittel nog in 1236 het patronaatsrecht bezat, de pastoors zonder uitzondering de offeranden inden. Het aandeel (welk, wordt niet gepreciseerd) van het Sint-Bartholomeuskapittel te Rotselaar wordt voor de laatste keer vermeld in een

pauselijke bekrachtigingsbulle uit 1227. In de buurparochie Wezemaal - waar het Sint-Bartholomeuskapittel in 1044 slechts één achtste van de kerk had verkregen - moesten de Luikse kanunniken het patronaatsrecht tot in 1232 delen met de heer van Wezemaal, die de kerk toen als 'zijn' kerk was gaan beschouwen (22). Alles wijst er op dat het Sint-Bartholomeuskapittel gedurende een bepaalde periode na 1044 te Rotselaar de parochiale rechten (geheel of gedeeld) heeft uitgeoefend.

Keren we terug naar de schenking van 1044. Bisschop Wazo zegt daarin dat onder meer het *allodium* van Rotselaar met één vierde van de kerk en het achtste deel van de kerk van het naburige Wezemaal, voordien ofwel tot bisschoppelijke goederen behoorden verworven door Wazo's voorgangers (meervoud; waarmee dus minstens zijn twee voorgangers bedoeld zijn: de bisschoppen Reginard (1025-1037) en Nithard (1037/8-1042)), ofwel tot goederen die door enkele niet genoemde vrije lieden aan het bisdom waren overgemaakt. Tot welke van beide categorieën het Rotselaarse en Wezemaalse goed dan wel behoorden, is evenwel niet duidelijk. Men dient zich dus de vraag te stellen of de Rotselaarse kerktoren werd opgericht vóór 1044 (door bisschop Wazo of één van zijn voorgangers, of door een vrij man), dan wel na 1044 (door het kapittel van Sint-Bartholomeus). Zoals we hierboven reeds illustreerden met enkele 13de-eeuwse voorbeelden, is het een feit dat een wisseling van eigenaars vaak aanleiding gaf tot verbouwwerken. Dit is zo voor religieuze zowel als voor burgerlijke gebouwen (23). Vanuit dat oogpunt zou de overdracht van het vierde deel van de kerk van Rotselaar aan het kapittel van Sint-Bartholomeus in 1044 de aanleiding kunnen geweest zijn voor de bouw van de toren of van een nieuwe romaanse kerk. In wat volgt zullen we de verschillende karakteristieken van de toren toetsen op hun dateringswaarde.

Approximatieve datering op grond van de architecturale kenmerken

De muren zijn opgebouwd uit vrij regelmatig metselwerk, verstevigd met hoekkettingen, die bestaan uit grote zeer regelmatig gehouwen rechthoekige blokken ijzerzandsteen. Hoewel gebouwen met dergelijke hoekkettingen vaak zeer vroeg, zelfs vóór het jaar 1000, worden gesitueerd (24), toch kan dit kenmerk niet als dateringselement voor de toren van Rotselaar worden aangewend, gezien de onzekerheid over deze zeer vroege dateringen, en omdat opvallende hoekkettingen eveneens voorkomen in een aantal jongere constructies, uit de 11de en 12de eeuw (25).

▶ Nijvel, Sint-Gertrudiskerk: kapitelen in de crypte (kort vóór 1046) (foto auteur)

▶▶ Nijvel, Sint-Gertrudiskerk: kapiteel in het onderste register van het oostkoor (kort vóór 1046) (foto auteur)

De toren vertoont twee uitwendige geledingen gescheiden door een eenvoudig afgeschuind cordon. De onderste geleding omvatte het gelijkvloers en twee verdiepingen, de bovenste alleen de klokkenverdieping. Kubach en Verbeek hebben voor het Rijn-Maasgebied een statistisch onderzoek uitgevoerd naar de dateringmogelijkheden op basis van de aanwezigheid van uitwendige torengeleringen (26). Daaruit is gebleken dat de dateringen van de 180 gerepertorieerde ongelede torens lopen van de 11de tot de 13de eeuw. Ongeveer twee derde van de

kerktoren te Rotselaar, blijkt echter de oudste te zijn. Dit type komt voornamelijk in Nijvel voor (28), namelijk in de crypte en in het onderste inwendige register van het oostkoor. Vooral de kapitelen in de crypte zijn hoog uitgerokken; die in het oostkoor zijn meer kubisch maar vertonen de licht uitspringende halve cirkels op de zijvlakken zoals te Rotselaar. Te Rotselaar en te Nijvel komt ook het oudste, hoge type "Attische" sokkel voor. De Sint-Gertrudiskerk te Nijvel werd ingewijd in 1046, de crypte is dus uiteraard enkele jaren ouder. De zuidwand van het

▶▶▶ Lobbes, Sint-Ursmaruskerk: kapiteel in het oostkoor (1075-1095) (foto auteur)

▶ In de crypte van de Sint-Guidokerk te Anderlecht rusten de vier oudste zuilen op ruw behouwen sokkels in IJzerzandsteen, waarvan het profiel verwant is met dat van het zuiltje te Rotselaar (foto O. Pauwels)

vroeg-Romaanse torens zijn ongeleed, terwijl in de groep van de torens die uit de 12de of zelfs uit de 13de eeuw dateren slechts één derde ongeleed is. De meeste gelede torens dateren uit deze laatste periode. Hoe significant deze resultaten ook zijn, toch zijn ze niet bruikbaar als dateringselement voor een individueel geval, omdat het aantal uitzonderingen telkens oploopt tot ongeveer 30 %.

Volgens dezelfde auteurs is een benaderende datering slechts mogelijk op basis van de vorm van de galmgaten, en meer specifiek van die van de basissen en kapitelen van de gekoppelde vensters. Volgens Lemaire (27) is de meest voorkomende kapiteelvorm in de vroeg-romaanse architectuur (circa 950-circa 1130) het teerlingkapiteel, waarvan weliswaar verschillende varianten bekend zijn. De uitgerokken variant met hoge kelk, zoals die voorkomt in de

oostkoor van de Sint-Ursmaruskerk te Lobbes is aan de binnenzijde versierd met bogen rustend op teerlingkapitelen, waarvan de halve cirkels zich, zoals te Nijvel, slechts uitstrekken over de halve hoogte van het kapiteel. Dit koor werd opgetrokken tussen 1078 en 1095 (29). Ook de schippijlers van de abdijkerk te Susteren (Nederland) vertonen - weliswaar niet in de hoogte uitgerokken - teerlingkapitelen met licht vooruitspringende halve cirkels. De bouw van deze kerk wordt circa 1060 gesitueerd. Dit type kapiteel blijkt wel tot in de eerste helft van de 12de eeuw te zijn gebruikt. Het komt namelijk ook voor in het kloosterpand van de Mariakerk te Utrecht, waar het is geassocieerd met Attische basissen met hoekbladen. De bouw van deze kerk werd aangevat omstreeks 1085; ze werd, waarschijnlijk nog onvoltooid, ingewijd in 1099. De voltooiing situeert zich pas in de jaren 1134-1138 (30). De bouwdatum van

het kloosterpand, dat als enig element uit die periode is bewaard gebleven, is jammer genoeg niet precies bekend. Op stilistische gronden (onder andere de aanwezigheid van zuilenbasissen met hoekbladen) wordt een datering in de eerste helft van de 12de eeuw voorgesteld (31). In de crypte van de Sint-Guidokerk te Anderlecht rusten de vier oudste zuilen op ruw behouwen sokkels in ijzerzandsteen, waarvan het profiel verwant is met dat van het zuiltje te Rotselaar. De herbouw van de Anderlechtse Romaanse kerk werd toegestaan door bisschop Gerard II van Kamerijk (1077-1092) (32). Ten slotte vermelden we nog enkele kelkvormige teerlingkapitelen in de oostelijke crypte van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Maastricht, die waarschijnlijk gerecupereerd werden uit de oudere crypte en dateren van voor het midden van de 11de eeuw (33). De datering blijft echter onnauwkeurig.

Op basis van de stilistische overeenkomsten tussen sokkel en kapiteel in Rotselaar en de vermelde dateerbare sokkels en kapitelen (inwijding van de Sint-Gertrudiskerk te Nijvel (1046), bouw van de abdijkerk te Susteren (circa 1060), bouw van het koor van de Sint-Ursmaruskerk te Lobbes (1075-1095) en ten slotte van de reconstructie van de crypte te Anderlecht (1077-1092), kunnen we de bouw van de Rotselaarse kerktoren situeren in de tweede helft van de 11de eeuw. Deze datering sluit zeer goed aan op de overdracht door bisschop Wazo in 1044 van één vierde van de kerk aan het kapittel van Sint-Bartholomeus te Luik. Het wordt dan ook zeer waarschijnlijk dat niet bisschop Wazo of diens voorgangers, noch een vrij man vóór 1044, maar wel het Sint-Bartholomeuskapittel de opdracht heeft gegeven tot de bouw van de romaanse kerktoren van Rotselaar.

Men kan zich dan ook de vraag stellen of er een invloed is uitgegaan van de architectuur van de collegiale kerk van Sint-Bartholomeus te Luik bij de bouw van de Rotselaarse kerktoren. De Sint-Bartholomeuskerk werd gesticht onder bisschop Balderik II (1008-1018) en voor het eerst ingewijd in 1015. De gedeeltelijk bewaarde buitencrypte dateert vermoedelijk uit die periode. Het huidige koor dateert nog uit de 11de eeuw, terwijl transept en schip pas gedurende de 12de eeuw tot stand kwamen. De westbouw werd opgetrokken onder bisschop Rudolf van Zähringen (1167-1191) en was omstreeks 1180 afgewerkt (34). Uit deze gegevens kunnen we dus afleiden dat het grootste deel van de huidige kerk pas werd opgetrokken toen de Rotselaarse toren reeds lang bestond. De omstreeks 1015 gedateerde buitencrypte vertoont weliswaar teerlingkapitelen, doch de halfcirkelvormige zijvlakken zijn uitzonderlijk

enigszins concaaf en springen niet uit zoals te Rotselaar. Ook vertonen deze kapitelen niet de uitgerokken vorm zoals de Rotselaar. Het is dus niet mogelijk om na te gaan of de torenbouw te Rotselaar beïnvloed werd door de architectuur van de 11de-eeuwse Sint-Bartholomeuskerk, omdat van deze kerk uit die periode te weinig is bewaard gebleven.

De buiten- en binnenafwerking van de Rotselaarse kerktoren is veel moeilijker te dateren. Het onderzoek naar de afwerking van middeleeuwse gebouwen tast op dat punt nog vaak in het duister bij ontstentenis van materiële en geschreven bronnen. De rode voegenschildering aan de binnenzijde is bovendien zeer fragmentair bewaard. Voor de buitenafwerking is een gelijkaardig voorbeeld bekend op de buitenmuren van de kerk van Reinsfeld (Duitsland), die omstreeks 1200 werd gebouwd (35).

SPOREN VAN BOUWACTIVITEIT ONDER IMPULS VAN HET LUIKSE SINT- BARTHOLOMEUSKAPITTEL IN ANDERE PAROCHIEKERKEN

Men kan zich de vraag stellen of het mogelijk is om, uitgaande van historische gegevens over kerkelijke inkomsten of het begevingrecht, op een meer gerichte wijze overblijfselen van middeleeuwse constructies, tot stand gekomen op initiatief van het Sint-Bartholomeuskapittel, op te sporen.

Binnen het domein van het Sint-Bartholomeuskapittel dateren de oudste rechtstreekse vermeldingen van parochiale bezittingen (de kerk of delen van haar inkomsten) of van het begevingrecht uit de 11de eeuw voor de volgende parochiekerken: Archennes, Bardonwez (Befte), Buchten (Born, Nederlands Limburg), Duizel, Marchovelette, Limont, Meldert (bij Tienen), Nalannes, Rotselaar, Villers-le-Bouillet, Wezemaal, en een voorlopig niet correct te lokaliseren "Bece". Plaatsen waar het kapittel in de 11de eeuw goederen verwierf en er volgens latere bronnen ook het patronaatsrecht en/of kerkelijke inkomsten (tienden, offeranden) bezat, waren: Bovenistier, Lincet, Geest(-Gérompont-Petit-Rosière), en (1078) Bree (36). In deze reeks zijn mogelijk 11de-eeuwse overblijfselen bewaard gebleven in de kerken van Limont, Meldert, Nalannes en Rotselaar.

De zeer gedrongen toren van de Sint-Martinuskerk te Limont heeft een 17de-eeuws bakstenen parent met vierkante koppen, hoekkettingen en plint in kalksteen. Ook aan de binnenzijde is het inwendig parent tot op de eerste verdieping in baksteen.

Tabel: (mogelijke) parochiale rechten van het Sint-Bartholomeuskapittel te Luik, 11de eeuw - 1236

	XI	XII	XIII A	latere bronnen
obedientia van Limont:				
· Limont	◦	+ ■		
· Rotselaar	◦			■
· Dormaal	•			
· Bovenistier	•		■	
· Jeneffe		• ■		
· Staden (Sint-Truiden)		•		
Wezemaal	◦		+	
Villers-le-Bouillet	◦ ■			
Archennes	◦			
Bardonwez (Beffe)	◦			
Marchovelette	◦	■		
Nalannes	■		+	
Meldert	■		+	
Grand-Hallet	■		+ in 1228	
Duizel (Steensel)	■			+
Buchten (Born)	■			+
Lincent	•		+ ■	
Geest (Gérompont-Petit-Rosière)	•		+ ■	
Bree	•		+ ■	
“Bece”	•			
Rosoux (-Crenwick)	•			
Villers (-aux Tours of -aux- Tertres)	•			
Harlue (Bolinne)	•			
Taviers (Méhaigne)	•			
Hemptinne-lez-Eghezée	•			
Francourt (Lathuy)	•			
Flirchées (Châtelineau)	•			
Borgworm	•			
Longchamps	•			
Rummen	•			
Kuringen	•			
Jamine	•			
Berlingen	•			
Hanret	•			
Heverlee			+ ■	
Florée			+	

• goederen
◦ (deel van) “kerk”

■ tienden/kerkelijke inkomsten
+ patronaatsrecht

► Limont, Sint-Martinuskerk (foto auteur)

we dat de oorspronkelijke klokkenverdieping werd afgebroken. Het is onmogelijk om deze toren te dateren. Er was al een kerkgebouw in 1031 (37).

Het westelijk parement van het onderste deel van de toren van de Sint-Ermelindiskerk (voormalige Sint-Bartholomeuskerk) te Meldert is onregelmatiger en dus waarschijnlijk ouder dan de hogere geledingen. Bisschop Reginard (1025-1037) heeft de tienden van de kerk van Meldert toegewezen aan het kapittel van Sint-Bartholomeus (38). Niettegenstaande de sterke algemene gelijkenis tussen de toren van Rotselaar en de hogere verdiepingen van die te Meldert, behouden we voor deze laatste toch de 12de-eeuwse datering: de versiering is rijker, de teerlingkapitelen van de galmgaten behoren niet tot het hoge type, en de halve cirkels beslaan praktisch de volledige hoogte van het kapiteel en springen ook niet vooruit.

De oostmuur van het torengeboortvloers van de kerk van de Heilige Maagd te Nalinnes is doorboord door een rondboog. Deze muur wordt in de 11de eeuw gedateerd (39).

In 1046 droeg bisschop Wazo de kerk van Marcholette over aan het Luikse kapittel (40). Van het

►► Meldert, voormalige Sint-Bartholomeuskerk: galmgaten in de noordmuur van de toren (12de eeuw) (foto auteur, 1971)

Het inwendig parement van de klokkenverdieping verspringt ten opzichte van het bakstenen en is in kwartsiet en silex. De huidige bakstenen galmgaten werden hierin posterieur uitgehouwen. Het blijkt dus dat achter de bakstenen parementen een oudere toren schuilgaat. Gezien het zeer gedrongen karakter van de toren en vermits de huidige galmgaten in bestaand metselwerk werden uitgehouwen, vermoeden

Grand-Hallet: koortoren en zwikken van de koepel (eerste helft 13de eeuw) (foto auteur)

middeleeuwse gebouw is echter niets bewaard gebleven.

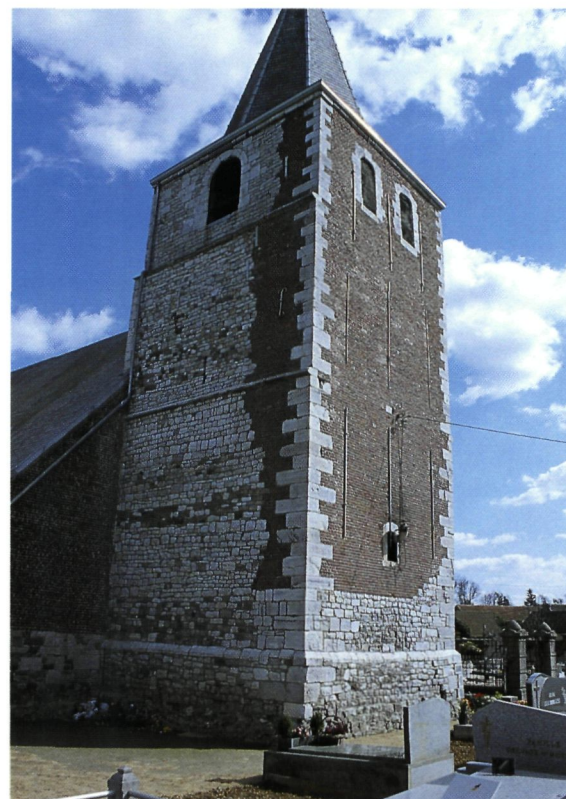
De parochies waarvan het begevementsrecht tijdens de 13de eeuw in handen van het kapittel was, zijn Wezemaal (tot 1232), Bovenistier, Bree, Florée, Grand-Hallet (sinds 1228), Geest-Gérompont, Heverlee, Jeneffe, Lincet, Meldert, Nalannes en Villers-le-Bouillet (41). In deze reeks zijn uit diezelfde periode overblijfselen bewaard te Grand-Hallet, Jeneffe, Meldert en Villers-le-Bouillet.

Het gelijkvloers van de voormalige koortoren te Grand-Hallet is overkluisd met een koepelgewelf, waarvan de zwikken rusten op gebeeldhouwde hoofden. Deze toren wordt in het begin van de 13de eeuw gedateerd (42). Oorspronkelijk was het begevementsrecht van deze kerk in handen van de abdij Maagdendaal te Oplinter en van het kapittel van de Luikse Sint-Lambertuskathedraal. In 1228 droeg Maagdendaal het begevementsrecht over aan het kapittel van Sint-Bartholomeus te Luik, maar behield de grote en kleine tienden (43).

De datering van de Sint-Lambertuskerk te Heverlee vormt een probleem. Volgens de opgravingen, uitgevoerd door J. Mertens, gingen aan het huidige kerkgebouw twee andere gebouwen vooraf (44). Het eerste, grotendeels houten gebouw, zou zijn afgebroken op het einde van de 11de eeuw. Nadien volgde een eerste driebeukige kerk, die echter vrij spoedig werd vervangen door de huidige driebeukige kerk. Het schip van deze laatste heeft hetzelfde grondplan als haar voorganger. Men kan zich dus de vraag stellen in hoeverre kerk B ooit veel hoger dan de funderingen is geweest. Volgens R. Lemaire zou de huidige kerk te dateren zijn tussen 1025 en 1125 (45); J. Mertens dateert ze ten vroegste in de 12de eeuw. Dit betekent dus dat de datering van dit gebouw, ook van de toren, vrij onzeker blijft. Het Sint-Bartholomeuskapittel van Luik bezat het begevementsrecht al vóór 1203 (46). De nog bewaarde teerlingkapitelen in de galmgaten van de west- en de oostmuur zijn minder uitgerokken dan die van Rotselaar, maar vertonen wel de uitspringende halve cirkels.

De toren van de kerk van de Geboorte van Onze-Lieve-Vrouw te Jeneffe is hoofdzakelijk in kalksteen opgetrokken. Het gelijkvloers is overkluisd met een koepelgewelf, waarvan de zwikken rusten op Romaanse gebeeldhouwde kalkstenen consoles, waarvan de noordwestelijke een mensenhoofd voorstelt. De eerste verdieping was verlicht door twee lichtspelen. In elke muur van de klokkenver-

dieping bevinden zich nu twee galmgaten, behalve aan de noordzijde waar er één groter werd gebouwd. De westzijde van het torenparement is grotendeels in baksteen gereconstrueerd. Volgens een inscriptie was een eerste consolidatie nodig in 1687, een tweede wellicht in 1806. We vermoeden dan ook dat er oorspronkelijk twee romaanse galmgaten per zijde

Jeneffe, kerk van de Geboorte van Onze-Lieve-Vrouw: toren en console van de koepel (eerste helft 13de eeuw) (foto auteur)

waren, die tijdens één van de consolidatiecampagnes werden verbouwd. Het koepelgewelf, de gebeeldhouwde consoles en de druiplijst tussen het gelijkvloers en de eerste verdieping laten toe deze toren in de eerste helft van de 13de eeuw te dateren.

Mogelijk uit dezelfde periode dateert de noordelijke sacristie met twee rondboogvensters in de oostgevel (47). Mogelijk is de bouw ervan te situeren kort na 1229, toen het Sint-Bartholomeuskapittel (dat reeds minstens sinds 1189 de inkomsten van de pastoor beheerde) er tienden verwierf vanwege de Sint-Laurentiusabdij te Luik (48).

Het romaanse schip in tuffeau, bestaande uit vijf traveeën, en de toren in tuffeau met parement in silex van de oude Sint-Pieterskerk te Lincient worden over het algemeen in de 12de eeuw gesitueerd, hoewel duidelijke stilistische gegevens voor een precieze datering ontbreken (49). Het kapittel van Sint-Bartholomeus bezat er het begevingrecht en het tiendrecht minstens vanaf 1226 (50).

Voor het verdwenen transept te Meldert hebben wij een datering in de 13de eeuw voorgesteld op basis van het feit dat de vieringpijlers en de pilasters respectievelijk kruisvormig en rechthoekig waren en voorzien van hoekschalken voor de gewelven (51).

Het oudste deel van de Sint-Martinuskerk te Villers-Bouillet is het middendeel van de oostmuur van het rechthoekige koor. Deze oostmuur is opgetrokken in kleine blokjes zandsteen en kalksteen en doorboord door twee kleine spitsboogvensters.

De stijlen en de boogstukken zijn respectievelijk in kalksteen en tuffeau, de spitsboogvormige ontlasting in zandsteen. Deze gevel is te dateren in de 13de eeuw. Deze oorspronkelijke puntgevel werd aan beide zijden verbreed en ook verhoogd (52).

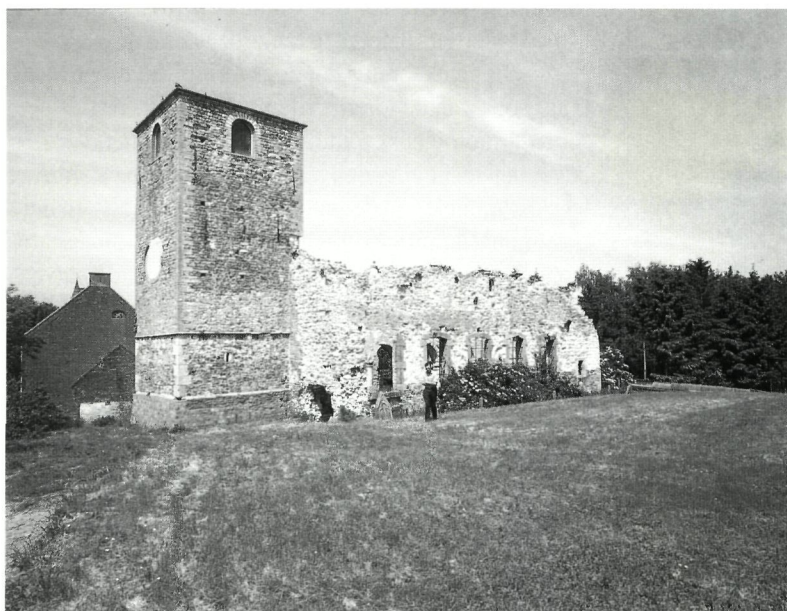
Voor de sterke onderlinge gelijkheid van het gelijkvloers van de torens te Grand-Hallet en Jeneffe, beide afgedekt met een koepel waarvan de zwikken rusten op gebeeldhouwde hoofden, suggereert een gemeenschappelijke opdrachtgever of bouwmeester. Het feit dat het begevingrecht van de kerk van Grand-Hallet in 1228 en een belangrijk deel van de tienden van Jeneffe in 1229 in handen kwamen van het kapittel van Sint-Bartholomeus te Luik, versterkt ongetwijfeld deze hypothese.

Wellicht kan op basis van deze gegevens worden gesteld dat, naast de toren te Rotselaar, ook de koor-toren (mogelijk zelfs de ganse oude kerk) te Grand-Hallet, de toren te Jeneffe, en misschien ook nog de kerk te Lincient) werden gebouwd kort na de overdracht van het begevingrecht of de tienden aan het kapittel van Sint-Bartholomeus.

EINDNOTEN

- (1) De oude gotische kerk (circa 1500) werd afgebroken in 1844; de huidige neogotische kerk dateert van 1846-1848 (MINNEN B., *Kennismaking met: Rotselaar*, Leuven, 1987, p. 69). Het bouwdoosje is grotendeels bewaard gebleven (pastorie Rotselaar, parochiearchief); jammer genoeg zijn uit die periode geen plannen of iconografische documenten bewaard. Een studie over de bouw van de neogotische kerk is in voorbereiding.

Lincient, Sint-Pieterskerk. Zicht vanuit het zuidwesten en binnenzicht op de Romaanse middenbeuk, waarvan de oorspronkelijke Romaanse pijlers werden vervangen door gotische zuilen (foto's 1972) (foto auteur)

- (2) Kort na 6 september 1846, toen in volle bouwcampagne een deel van het koor instortte, richtte hij een smeekbrief aan koningin Louise-Marie, waarin hij onder meer stelde "que l'Eglise paroissiale batie vers le onzième siècle fut trop petite pour contenir les fideles et menacoit ruine". Rotselaar, parochiearchief (niet geïnventariseerd).
- (3) Rotselaar, parochiearchief, dossier kerk 1843-1848 (niet geïnventariseerd), passim; o.a. lastenkohier, 27/1/1844.
- (4) VANDEN BRUEL J.-B., *Beschryf der dorpen van het kanton Haecht*, Leuven, 1861, p. 30; hij voegde er aan toe: "Hare muren, in bruinen steen, als ook de toren leverden een onaengenaem gezigt". Pastoor Vanden Bruel raadpleegde volgens eigen zeggen ook parochie- en gemeentearchieven; ongetwijfeld heeft hij pastoor Calders over dit onderwerp gesproken.
- (5) In de brochure gedrukt bij het eeuwfeest van de huidige kerk: *Geschiedenis van de heerlijkheid Rotselaar*, Rotselaar, 1948, p. 25: "De huidige toren is zeer oud (10de eeuw) (...). Op 18 September 1848 wijdde Kardinaal Engelbertus de huidige kerk, gebouwd rond de oude toren, in".
- (6) Pastoor A. Konings liet een foto opnemen in zijn brochure 'Rochelaria' (Rotselaar, Kerkfabriek, 1962, niet gepagineerd), een bundeling van brieven die hij aan de Rotselaarse dienstplichtigen richtte in het miliciensblaadje *Het Lanteerke*. Een foto verscheen nadien in MINNEN B., *Een landelijke parochie in de Middeleeuwen: Rotselaar (van 1044 tot 1559)* (Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, 99), Leuven, 1991, p. 44, afb. 7.
- (7) Wij danken Z.E.H.P. Van Herck, pastoor te Rotselaar, en de heer M. Van Eyken, voorzitter van de kerkfabriek, voor de faciliteiten geboden tijdens het onderzoek van de toren.
- (8) zie noot 3.
- (9) MINNEN B., *Het hertogdom Aarschot onder Karel van Croÿ (1595-1612). Kadasters en gezichten (Albums de Croÿ)*, Brussel, 1993, p. 309-316; 338-341. De kleinere weergave op een andere figuratieve pre-kadastrale kaart uit 1596 (de heerlijke reserve van Rotselaar) (*ibid.*, p. 319-322) biedt een eerder sterotiep, onnauwkeurig beeld. - In het kaartboek van de abdij van Averbode (1650-1680) bevinden zich drie kleine, ingekleurde weergaven van de parochiekerk van Rotselaar, waaronder twee op gedateerde kaartbladen (1659: tiendenkaart, en 1661: pastoorsoeuderen). De tekeningen zijn minder betrouwbaar: de kerktoeren is te langgerekt weergegeven; in de onderste helft komen boven elkaar twee openingen voor; onder het torendak, en veel te hoog boven de nok van het dak van het schip, is in elke wand slechts één, erg langwerpige galmgat te zien. Zie de afbeeldingen in VAN ERMEN E., *Het kaartboek van Averbode 1650-1680 (Cartografische en iconografische bronnen voor de geschiedenis van het landschap in België*, [dl. 2]), Brussel, 1997, p. 92-93, 158, 177.
- (10) Opgemaakt voor de schepenen van Leuven; het document werd pas eind juli 1501 ingeschreven in de schepenregisters. Uitgegeven door DE MAN L., *Leuvense "kunstenaars"*, in *Eigen schoon en De Brabander*, 1962, 45, p. 460-461. - Het bestek kadert in de heropbouw van de kerk, die in 1489 tijdens de opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk was afgebrand: MINNEN B., *Een landelijke parochie*, p. 78-80.
- (11) JANSE H. en DEVLIEGHER L., *Middeleeuwse bekappingen in het vroegere graafschap Vlaanderen*, in *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, 1962, XIII, p. 299-380.
- (12) BESSAC J.-C., *L'outillage traditionnel du tailleur de pierre de l'Antiquité à nos jours*, in *Revue archéologique de Narbonne*, Supplément, 1987, 14, p. 39-51 en 108-115.
- (13) DOPERE F. en PRAET W., *De vroeg-middeleeuwse Sint-Lambertuskerk en het Van Dinterorgel van Overlaar (Tienen)*, Zwijndrecht, 1990, p. 9-10.
- (14) LEMAIRE R.M., *Les origines du style gothique en Brabant. Deuxième Partie: La formation du style gothique brabançon*, Antwerpen, 1949, p. 174-175.
- (15) TARLIER J. en WAUTERS A., *La Belgique ancienne et moderne. Géographie et histoire des communes belges. Province de Brabant, Canton de Jodoigne* (anast. herdruk van de uitg. Brussel, 1872), Brussel, 1963, p. 181 en 187.
- (16) DESPY G., *Les campagnes du roman pays de Brabant au moyen age: la terre de Jauche aux XIVe et XVe s. (Centre belge d'histoire rurale, publication nr. 59)*, Louvain-la-Neuve, 1981, p. 24.
- (17) BERINGS G., *Tervuren in de middeleeuwen*, Gent-Tervuren, 1984, p. 35-37.
- (18) KUBACH H.E. en VERBEEK A., *Romanische Baukunst an Rhein und Maas*, 2, Berlin, 1976, p. 897-899.
- (19) DOPERE F., *Meldert. De romaanse toren van de Sint-Ermelindiskerk*, in *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 1979, XIX, p. 75-94; DOPERE F., *De Sint-Ermelindiskerk*, in *Meldert, voormalige heerlijkheid van het hertogdom Brabant. Kunst en geschiedenis* (tentoonstellingscatalogus), Hoegaarden-Meldert, 1984, p. 220.
- (20) KUBACH H.E. en VERBEEK A., *op. cit.*, 2, 1976, p. 820-821.
- (21) MINNEN B., *Een landelijke parochie*, p. 38-39 en 202.
- (22) MINNEN B., *op. cit.*, p. 47-55. Het Sint-Bartholomeuskapittel inde minstens tot in het eerste kwart van de 14de eeuw cijzen te Rotselaar.
- (23) DOPERE F. en UBREGTS W., *De donjon in Vlaanderen, Architectuur en wooncultuur (Acta Archaeologica Lovaniensia - Monographiae, 3)*, Brussel-Leuven, 1991.
- (24) Onder andere de toren van de Onze-Lieve-Vrouwerk te Oostham (< 1000: LEURS S., *Les origines du style gothique en Brabant. Première Partie: L'architecture Romane. Tome II: L'architecture Romane dans l'ancien duché de Brabant*, Brussel-Parijs, 1922, p. 215; 10de-11de eeuw: GENICOT L.F., *Les églises romanes du pays mosan, témoignage sur un passé*, [Celles], 1970, p. 50; 11de eeuw?: KUBACH H.E. en VERBEEK A., *op. cit.*, 2, 1976, p. 910), het koor en het schip van de Sint-Annakapel te Oudergem (ca. 1000: LEMAIRE R., *De Romaanse bouwkunst in de Nederlanden (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten, 6)*, Brussel, 1952, p. 94-95; 11de-12de eeuw: KUBACH H.E. en VERBEEK A., *op. cit.*, 2, 1976, p. 917-918).
- (25) Onder andere het schip van de Sint-Niklaaskapel te Geich (Duitsland) (waarschijnlijk 11de eeuw: KUBACH H.E. en VERBEEK A., *op. cit.*, 1, 1976, p. 305-306), het schip van de Sint-Niklaaskerk te Millen (Duitsland) (circa 1121-1126: KUBACH H.E. en VERBEEK A., *op. cit.*, 2, 1976, p. 781-782), de Sint-Laurentiuskapel te Stavelot (gesticht door abt Poppo in 1030: TIMMERS J.J.M., *De kunst van het Maasland, I: De Romaanse periode*, Assen, 1971, p. 37, afb. 30; GENICOT L.-F., *Les églises mosanes du XIe siècle. Livre I: Architecture et Société*, Leuven, 1972, p. 212, 225), de voormalige abdijkerk te Susteren (Nederland) (na 1051: TIMMERS J.J.M., *op. cit.*, p. 89-93; GENICOT L.-F., *op. cit.*, p. 130-131; TER KUILE E.H., *De Romaanse kerkbouwkunst in de Nederlanden*, 1982, p. 65-67; ca. 1060: KUBACH H.E. en VERBEEK A., *op. cit.*, 2, 1976, p. 1061-1064), ook hier en daar aan de binnenzijde in het interieur van het schip en het koor van de Sint-Gertrudiskerk te Nijvel; (inwijding in 1046 door bisschop Wazo in aanwezigheid van keizer Hendrik III: KUBACH H.E., en VERBEEK A., *op. cit.*, 2, 1976, p. 860-875, met uitgebreide bibliografie; voor de bronnen over de inwijding, zie: GENICOT L.-F., *op. cit.*, p. 14, noot 6).
- (26) KUBACH H.E. en VERBEEK A., *op. cit.*, 4, 1989, p. 503-521.
- (27) LEMAIRE R., *op. cit.*, p. 73.
- (28) KUBACH H.E. en VERBEEK A., *op. cit.*, 4, 1989, p. 201.
- (29) BRIGODE S., *L'architecture religieuse dans le Sud-Ouest de la Belgique. I. Des origines à la fin du XVe siècle*, in *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, 1949, I, p. 157-169; KUBACH H.E. en VERBEEK A., *op. cit.*, 2, 1976, p. 677-681; WANKENNE J.-L. en BERKANS H., *Gesta Abbatum Lobiensium, La geste des Abbés de Lobbes (Cahiers de Thudinie, 2)*, Lobbes, 1993, p. 89 en 91).
- (30) TEMMINCK GROLL C.L., *De romaanse kerken van Utrecht*, Utrecht, 1988, p. 29-37.
- (31) KUBACH H.E. en VERBEEK A., *op. cit.*, 2, 1976, p. 1162-1166.

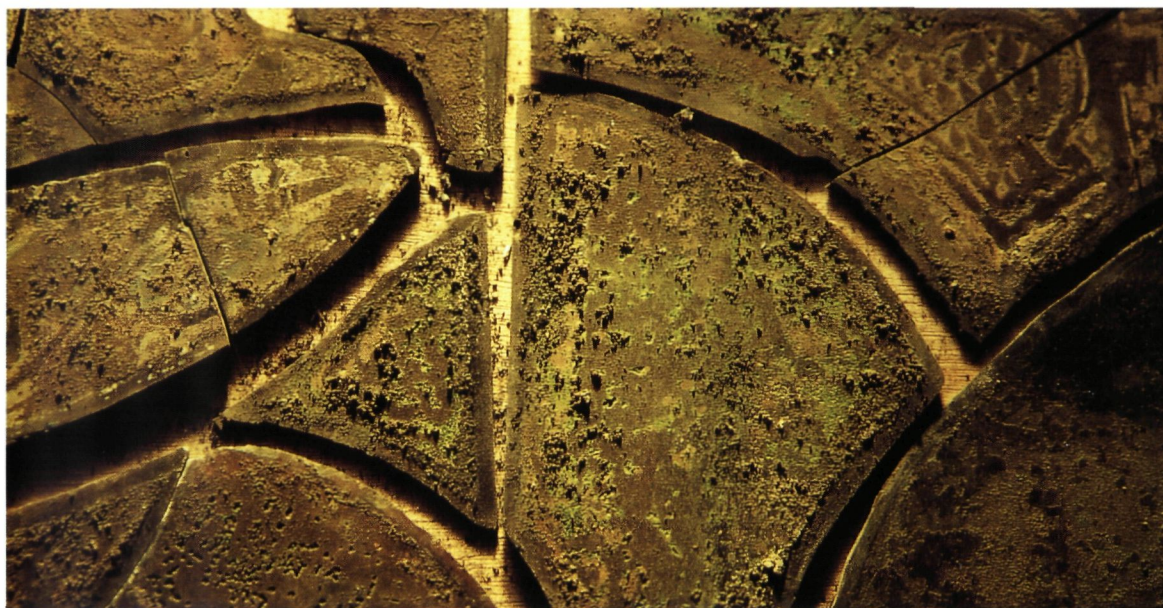
- (32) LEMAIRE R., *Les origines du style gothique en Brabant. Première partie: L'architecture romane*, Brussel-Paris, 1906, p. 228-231; LEURS S., *op. cit.*, p. 56-57; KUBACH H.E. en VERBEEK A., *op. cit.*, 1, 1976, p. 43. Wij danken de heer J.-C. Ghislain, die ons dit bijkomend vergelijkingspunt heeft gesig-naleerd. - Niettegenstaande men voor de crypte van de collegia-le Onze-Lieve-Vrouwekerk te Huy (ingewijd in 1066), de crypte van de voormalige Sint-Niklaaskerk te Thynes (ca. 1069?) en voor de Sint-Hermescrypte te Ronse (afgewerkt in 1089) over vrij precieze dateringen, allemaal in de tweede helft van de 11de eeuw, beschikt, toch komen de zuilen van deze gebouwen niet voor vergelijking in aanmerking, aangezien de kapitelen, in tegenstelling met het kapiteel van de kerktoeren te Rotselaar, niet in de hoogte zijn uitgerokken en de halfcirkelvormige zijvlakken bovendien niet uitspringen t.o.v. het kapiteellichaam (Huy: KUBACH H.E. en VERBEEK A., *op. cit.*, 1, 1976, p. 415-416; *Le patrimoine monumental de la Belgique, Wallonie*, 15, *Province de Liège, Arrondissement de Huy*, Liège, 1990, p. 89-97; Thynes: KUBACH H.E. en VERBEEK A., *op. cit.*, 2, 1976, p. 1072; *Le patrimoine monumental de la Belgique, Wallonie*, 22/2, *Province de Namur, Arrondissement de Dinant, Sprimont*, 1996, p. 529-530; Ronse: CAMBIER A., *Rothana-cum sacrum. Het Negende Eeuwfeest van de inwijding der Sint-Hermeskrypte onder de Sint-Pieters- en Hermeskolegiaal te Ronse, 1089-1989*, Ronse 1989).
- (33) TIMMERS J.J.M., *op. cit.*, p. 172-175; KUBACH H.E. en VERBEEK A., *op. cit.*, 2, 1976, p. 720-728; BOSMAN A.F.W., *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Maastricht. Bouw-geschiedenis en historische betekenis van de oostpartij (Clavis Kunsthistorische monografieën, IX)*, Utrecht, 1990, p. 90-111.
- (34) TIMMERS J.J.M. *op. cit.*, p. 80 en 146-147; GENICOT L.-F., *op. cit.*, p. 139-141; KUBACH H.E. en VERBEEK A., *op. cit.*, 2, 1976, p. 702-706.
- (35) MÖLLER R., *Oberflächenstrukturen und Farbigeit durch Steinbearbeitung, Putz und Farbe an mittelalterlichen Wehr-bauten in Thüringen*, in HOFRICHTER H. (ed.), *Putz und Farbigeit an mittelalterlichen Bauten (Veröffentlichungen der Deutschen Burgenvereinigung e.V., Reihe B: Schriften)*, Stutt-gart, 1993, p. 36-50.
- (36) Lijst opgesteld op basis van PAQUAY J., *La collégiale Saint-Barthélemy à Liège. Inventaire analytique des chartes. (Analecta ecclesiastica Leodiensia, 1)*, Liège, 1935, p. 70-71, 90-110. Te Grand-Hallet, waar de kannunniken reeds sinds de 11de eeuw een domein bezaten, verwierven zij pas het patro-naatsrecht in 1228.
- (37) *Le patrimoine monumental de la Belgique, Wallonie*, 18/1, *Province de Liège, Arrondissement de Waremme*, Liège, 1994, p. 187-189; 1031: PAQUAY J., *op. cit.*, p. 91-92.
- (38) DOPERE F., *op. cit.*, 1979; PAQUAY J., *op. cit.*, p. 70.
- (39) *Le patrimoine monumental de la Belgique, Wallonie*, 10/2, *Province de Hainaut, Arrondissement de Thuin*, Liège, 1983, p. 517-520.
- (40) NEMERY G., *Les chartes de la Collégiale de Saint-Barthélemy à Liège aux XI-XIIe siècles (1031-1203)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Liège, 1968, p. 42-43.
- (41) PAQUAY J., *op. cit.*, p. 98-110 (niet: Wezemaal; zie hoger).
- (42) *Le patrimoine monumental de la Belgique, Wallonie*, 18/2, *Province de Liège, Arrondissement de Waremme*, Liège, 1994, p. 369-371.
- (43) PAQUAY J., *op. cit.*, p. 107.
- (44) MERTENS J., *Opgavingen in de Sint-Lambertuskapel te Heverlee*, in *Acta Archaeologica Lovaniensia*, 1969, 1.
- (45) LEMAIRE R., *De oude Sint-Lambertuskapel van Heverlee*, in *Nederlandsche Historiebladen*, 1938, 1, p. 489-507; KUBACH H.E. en VERBEEK A., *op. cit.*, 1, 1976, p. 387-388.
- (46) UYTTEBROUCK A., *Inventaire des archives de la Léproserie de Terbank*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1963, p. 122-123.
- (47) *Le patrimoine monumental de la Belgique, Wallonie*, 18/1, *Province de Liège, Arrondissement de Waremme*, Liège, 1994, p. 181-182.
- (48) PAQUAY J., *op. cit.*, p. 97-98 en 107.
- (49) *Le patrimoine monumental de la Belgique, Wallonie*, 18/2, *Province de Liège, Arrondissement de Waremme*, Liège, 1994, p. 434-435.
- (50) PAQUAY J., *op. cit.*, p. 104.
- (51) DOPERE F., *op. cit.*, 1984.
- (52) *Le patrimoine monumental de la Belgique, Wallonie*, 16/2, *Province de Liège, Arrondissement de Huy*, Liège, 1992, p. 895-896.

Dr. Sc. Frans Doperé is gespecialiseerd in mid-deleeuwse architectuur, en Lic. Hist. Bart Minnen in het middeleeuwse parochiewezen.

DE GEBRANDSCHILDERDE GLASPANELEN UIT DE SINT-STEFANUSKERK TE NEDEROKKERZEEL

Yvette Vanden Bemden en Herman Wauters

De fragmenten ná het ontleden. De degradatie van de glasschildering is duidelijk zichtbaar: groene algen en mossen, krassen, kraters... (foto Y. Vanden Bemden)

De Sint-Stefanuskerk te Nederokkerzeel bezit fragmenten van een 17de-eeuws glasraam dat vroeger wel in de literatuur werd aangehaald, maar waaraan weinig aandacht werd besteed. Dankzij een restauratie in 1996 zijn deze gebrandschilderde glaspaneeltjes thans gehervardeerd.

De Sint-Stefanuskerk is een heterogeen gebouw, totstandgekomen van de 13de tot de 18de eeuw. Het kalkstenen gotische koor uit de 16de eeuw en de oostertoren met romaanse kern staan in contrast met de 18de-eeuwse zuiderzijbeuk en het transept van baksteen en speklagen in natuursteen. De kerk bezit interessant meubilair, hoofdzakelijk uit de 17de en 18de eeuw, en muurschilderingen uit de late middeleeuwen, in de noordelijke zijkapel (1).

In 1939-1940 bij Lou Asperslagh bestelde glasramen werden ingevolge de oorlog pas in 1990 in het koor geplaatst.

In 1855 (2) maakte Alphonse Wauters melding van twee kleine glasraampjes uit 1629, voorstellende de heilige Stefanus die een steen draagt als teken van zijn marteling. Vijf jaar later nam E. Levy deze informatie nauwkeurig over (3). Ook Jean Helbig (4) vermeldde twee glasramen uit 1620 of 1629 waarvan twee fragmenten overbleven, de heilige Stefanus voorstellend, of nog F. Hernalsteens, in een getypte, niet gepubliceerde studie, daterend van 1943 (5). De *Inventaris van het Cultuurbezit in België* spreekt dan weer over een glasraam in de noordelijke zijbeuk "gedateerd S P R 1662" (6). Ongetwijfeld gebruikten de vroegere auteurs de term "glasraam" in de zin van "glasraampaneel". Deze vermeldingen volstaan allicht om aan te tonen hoe vaag de door diverse auteurs verstrekte informatie kan overkomen.

ICONOGRAFIE

De restanten van het gebrandschilderd paneeltje stellen inderdaad de heilige Stefanus voor, een diaken die gestenigd werd op beschuldiging van

De Sint-Stefanuskerk van Nederokkerzeel, na voltooiing van de uitwendige restauratiewerken (1995-1996) (foto O. Pauwels)

godslastering. Rome had een grote verering voor deze eerste christelijke martelaar en de devotie zou zich weldra over heel Europa verspreiden (7). Als patroonheilige van de kerk van Nederokkerzeel, ligt de afbeelding van Stefanus voor de hand. De voorstelling hier is de meest gangbare: een jonge man, baardloos, met tonsuur, gekleed in de dalmatiek van diaken met stola, waarover een koorkap. In

Het interieur van de Sint-Stefanuskerk. Zicht naar het koor (foto Y. Vanden Bemden)

de 12de eeuw verschijnen attributen als het boek, de martelaarspalm en de werktuigen van de marteling. Het aantal afgebeelde stenen kan variëren. In dit geval waren ze bijna geheel verdwenen maar men zag, aan de rand van de lacune op de nog bestaande scherven, toch duidelijk de aanzet van meerdere stenen (8).

Voorals in de 16de eeuw vindt men afbeeldingen van de heilige Stefanus op dalmatieken. De heilige komt bijvoorbeeld ook voor in een zijlicht van het pinksterglasraam uit 1512 in de collegiale Sint-Waldevtrudiskerk in Mons. De kerk van Nederokkerzeel bezit ook een 18de-eeuwse sculptuur die de heilige op de traditionele wijze voorstelt.

HUIDIGE PLAATS

Het glasraampaneel dat onze belangstelling gaande houdt bevindt zich momenteel in het meest westelijke venster van de noordelijke zijbeuk. Het werd niet voor deze bestemming vervaardigd, aspect waar wij verder op terugkomen. Een foto uit 1944 (9) toont aan dat het paneeltje zich toen in het meest westelijke raam van de zuidelijke zijbeuk bevond. Het werd om niet bekende redenen naar het daar tegenoverstaande raam verplaatst, waarschijnlijk tijdens de restauratie van de kerk in de jaren vijftig.

Het glas is nu ondergebracht in de top van het middenste lancetraam, in een spitsboogvormig paneel met binnenwaarts gebogen flanken, en geplaatst in het daar voorhanden zijnde ijzeren kader. Enkele fragmenten, die duidelijk - zij het op een andere plaats - deel hadden uitgemaakt van hetzelfde glasraam, waren aan de beide zijanten verwerkt als opvulling van lacunes. Sommige van deze kleine kalibers (ex 27 cdef - zie analyseschema) pasten perfect bij elkaar en werden dan ook bij de recente restauratie tot grotere eenheden verlijmd en onmiddellijk onder het gerestaureerde paneel verzameld tot een rechthoekig blokje, om verlies van deze originele glasfragmenten te voorkomen. Het gebrandschilderde hoofdpaneel meet 82,5 x 50,5 (41) cm.

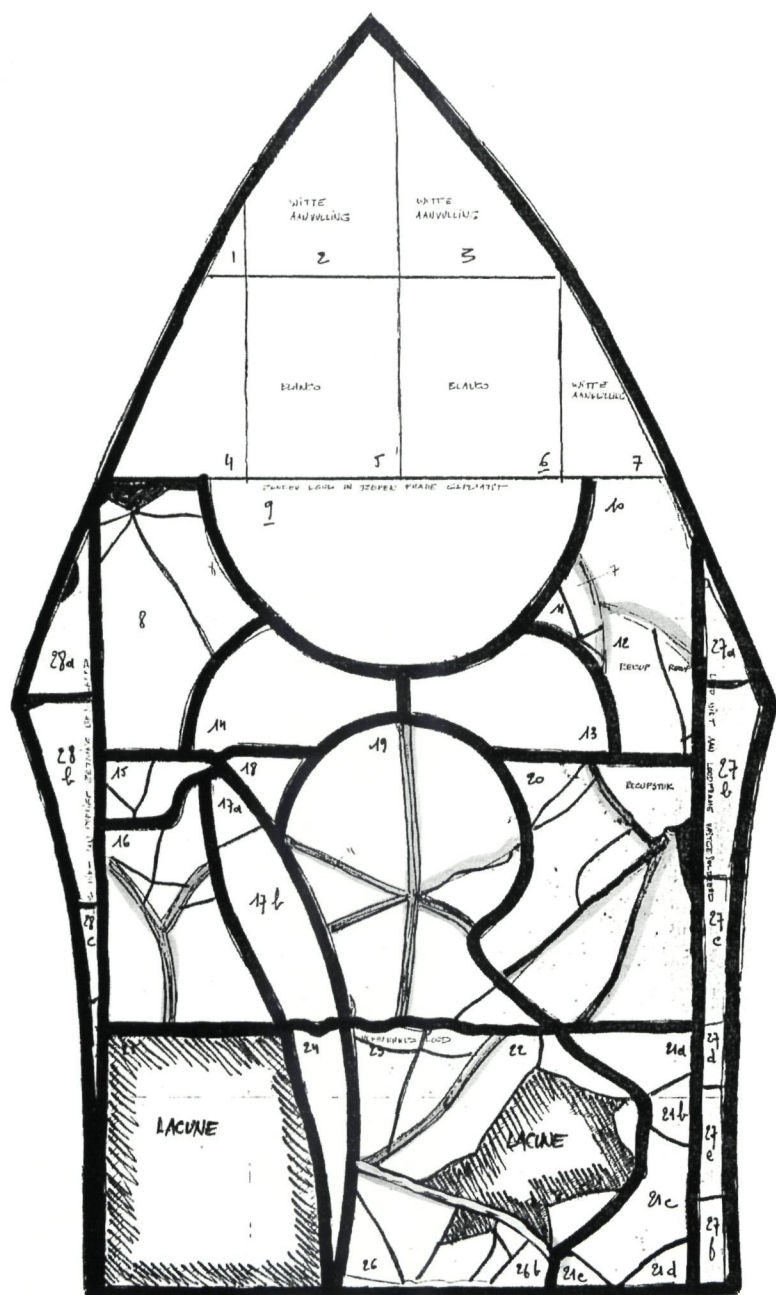
OORSPRONKELIJKE PLAATS

Dat het glasraamfragment niet meer zijn oorspronkelijke plaats inneemt is evident, maar het is niet eenvoudig om de plaats aan te wijzen waarvoor het bij de creatie is bedacht. Volgen we de chronologie, zowel van de reconstructie van het gebouw in de 17de eeuw als van de wijzigingen in de vensteropeningen, dan lijken ons drie plaatsen mogelijk: het

◀ Toestand van de glaspanelen in situ, 1983 (foto Y. Vanden Bemden)

▼ Analyseschema door Herman Wauters van de toestand vóór de restauratie (foto Y. Vanden Bemden)

koor, het noordertransept en de westelijke wand boven het portaal.

Het koor werd gewijzigd in 1612 en de ramen zijn samengesteld uit drie lancetten met rechthoekige paneeltjes waarboven een spitsboogvormige bekroning en een tympaan met twee lichten. Eén van de ramen werd al dichtgemets in 1646, bij de plaatsing van het hoofdaltaar; de twee andere ondergingen hetzelfde lot in 1758, toen het altaar werd vergroot. Pas in 1989 werden de ramen weer vrijgemaakt. Men zou dan ook kunnen veronderstellen dat een zich daar bevindend glasraam ten gevolge van één van deze veranderingswerken verplaatst werd.

In het noordertransept bestaat het grote, op het noorden geplaatste raam, uit tweemaal drie lancetten van 8 panelen elk met telkens een drielobbig bekroning, onder een tympaan dat het geheel overspant. Het westelijk raam bestaat uit drie lancetten en een tympaan.

De volledige figuur van de heilige Stefanus besloeg in de hoogte zeker niet meer dan twee panelen. Hier van uitgaande waren in de 17de eeuw verscheidene oplossingen mogelijk. Zo kon de heiligenfiguur centraal staan in een groter geheel, omgeven door architecturale en/of decoratieve elementen die de grenzen van de panelen overschreden, terwijl onbeschilderde glazen de overige ruimte vulden. Het raam kon zich ook beperken tot een register van naast elkaar geplaatste personages, heiligen of schenkers, omgeven door onbeschilderde glazen. Deze schikking lijkt echter voor de gegeven periode minder waarschijnlijk. Een andere oplossing die in onze gewesten nog voorkwam in de eerste helft van de 17de eeuw, zou kunnen zijn een religieuze compositie in de registers boven de heilige, of Stefanus in het gezelschap van één of meerdere andere heiligen, of vergezeld van één of meerdere schenkers.

Kortom, de mogelijkheden zijn talrijk en de resterende fragmenten onvoldoende om één welbepaalde hypothese meer kracht bij te zetten dan de andere.

HISTORIEK

In de *Vetus Chronicon Domus* vinden we enkele vermeldingen die ons informatie verstrekken inzake schenkingen van glasramen. Zo lezen we: "1625.

Paneel met de heilige Stefanus, vóór de restauratie (foto Y. Vanden Bemden)

Item 12 novemb. heeft den prelaet Irselius dat gelas gegeven op de noordtzijde van den autaeer indes kercke en voort schilderen vande wapen betaelt 22-10" (10). Abt Irselius bekleedde zijn ambt van 1614 tot 1629. Kort daarna vinden we volgende gegevens: "15 july is den prelaet Irselius overleden. Item heeft den prelaet Jo ès Chrisost. gegeven het gelas inden gevel vande kercke deser parochie liberalijck sonder voordere obligatie, ter somme van 43-0" (11). Dit raam was dus merkelyk duurder dan het vorige en het ging daarbij zonder twijfel om meer dan een wapenschild. Vergelijken wij echter deze som met de 1204 florijnen die Leopold-Willem in 1654 besteedde aan het grote glasraam in de Onze-Lieve-Vrouwekapel van de Brusselse Sint-Michielskathedraal (12), dan stellen we vast dat het in het geval van Nederokkerzeel zeker niet ging om een uitgebreide compositie.

Anderzijds schonk dezelfde Joannes Chrisostomos van der Sterre ook het hoofdaltaar dat leidde tot het supprimeren van een koorvenster. Het is weinig waarschijnlijk dat hij zijn vroegere schenking graag zag verdwijnen omwille van de nieuwe. J. Lauwers meent uit dit laatste archiefgegeven te kunnen afleiden dat het brandglasraam met de heilige Stefanus door J. Chr. van der Sterre geschonken werd en bestemd was voor de westgevel. In het huidige stadium bestaat hiervoor echter geen enkel sluitend bewijs; het is namelijk ook mogelijk dat de kerk in datzelfde jaar nog andere schenkingen kreeg aangeboden. Klopt deze theorie echter, dan is het mogelijk dat het glasraam, of wat er toen van overbleef, verplaatst werd in 1729-1731 bij de vervanging van het oude orgel door een nieuw.

Deze Joannes Chrisostomos van der Sterre (1591-1652) was een markante persoonlijkheid van de Sint-Michielsabdij te Antwerpen. Hij was afkomstig van Baarle-Hertog, in Leuven gepromoveerd tot het baccalaureaat in de godgeleerdheid, om daarna belangrijke functies te vervullen in voornoemde abdij. Hij werd er abt in 1629, hetzelfde jaar waarin hij een glasraam schonk aan de kerk van Nederokkerzeel, en was erg begaan met de restauratie en de verfraaiing van zijn abdij. Zijn devies luidde: "*Lucens et ardens*", en hij schreef onder andere een verhandeling over het leven van de heilige Norbertus (13).

BESCHRIJVING

Terug echter naar het paneeltje in kwestie. De heilige Stefanus is afgebeeld in een thans sterk gereduceerd architectonisch kader. Een vegetatieve decoratie siert de kapitelen die bedoeld zijn om laterale zuilen te bekronen en die een met festoenen getooide boog ondersteunen onder een getande fries, terwijl de uithoeken worden ingenomen door een medaillon. Het betreft hier dus vrij eenvoudige vlakke motieven, geschilderd met grisaille, zilvergeel en - op de voluten - een zweem van emaille, motieven die doen denken aan plat uitgesneden ijzerwerk, hetgeen vooral voorkwam in de tweede helft van de 16de eeuw. Vanaf het begin van de 17de eeuw maakt dit plaats voor aanmerkelijk weelderiger en levendiger motieven. Men vindt ze nochtans nog in de 17de-eeuwse prenten met afbeeldingen van ornamenten, onder de benaming "*Dorisch*" of "*Toscaans*", terwijl de motieven met vermelding "*Corinthisch*" getuigen van grotere rijkdom en meer vegetatieve inbreng (14). De heilige zelf staat recht en lichtjes zijwaarts gericht in een erg conventionele houding. Alleen zijn

amict is levendig weergegeven. De figuur is geschilderd met grisaille en zilvergeel, het gezicht opgewerkt met Jean Cousin-rood en een transparent email. De heilige staat afgetekend tegen een licht gepatineerde witte achtergrond terwijl onderaan een landschap wordt afgebeeld uitgevoerd in zwarte contouren, met purperen en blauwe emails, soms gecombineerd met zilvergeel om groen te bekomen.

Wat nu te denken van de centraal geplaatste kleurloze halve cirkelvorm, die buiten verhouding staat tot de architectuur? Het glas is onbetwistbaar oud maar bevond het zich daar van in het begin? En indien dat al zo was, wat mag het dan betekend of voorgesteld hebben? Twee antwoorden zijn mogelijk. De halve cirkelvorm kan doen denken aan de onderste helft van een wapenschild van zilver, of een andere wapenkleur geschilderd in inmiddels verdwenen emails. Stel nu dat men de hypothese aanneemt dat Van der Sterre de schenker zou zijn, dan is het voorgestelde wapen alleszins onverenigbaar met het zijne: I en IV: een beurtelings gekanteelde rode dwarsbalk op goud, waarboven een vijfpuntige ster in rood schildhoofd; II en II: een leeuw, wellicht ontleend aan zijn grootmoeder Magriet de Leeuw (15). In Rietstap daarentegen vindt men als wapen van de familie van der Sterren: "*d'or à la fasce bret. et contre bret. d'azur au chef de même, chargé d'une étoile du champ*" (16).

Anderzijds kunnen we ons de vraag stellen of deze vorm deel kan uitgemaakt hebben van een tafereel of een figuur? Aan de voorstelling van de steniging verbindt men vaak een goddelijke verschijning; ook komt de goddelijke hand voor met een kroon, waarbij deze laatste een toespeling is op de naam *Stefaan*, wat in het Grieks 'kroon' betekent (17), maar het volkomen ontbreken van emailsporen noopt tot scepticisme en laat de vraag uiteindelijk open.

De datum werd door vroegere auteurs wel eens verschillend gelezen. De restauratie heeft uitgewezen dat het bij het laatste, grotelijks verdwenen of onder het lood verborgen cijfer, wel degelijk om een 9 gaat: 1629 dus en niet 1620 of 1662. De letters SPQN (en niet SPN zoals vermeld in de *Inventaris van het Cultuurbezit*) staan voor *Senatus Populusque Nederokkerzelensis* (het Bestuur en het Volk van Nederokkerzeel).

Men moet aan deze uitdrukking geen specifieke bedoeling toekennen en het gebruik ervan, afgeleid van de initialen SPQR (*Senatus Populusque Romanus*) had zonder twijfel evenmin als deze laatste een welomschreven betekenis. Ze kan eventueel de aandacht vestigen op de Romeinse leefsfeer rond de heilige Stefanus, ofwel de binding zowel van de

Renaissance als van de daarop volgende kunststromingen met de Romeinse beschaving beklemtonen, of duidelijk maken dat de kerk van Nederokkerzeel aan de plaatselijke bevolking toebehoorde, niettegenstaande de pastorale afhankelijkheid van de Antwerpse Sint-Michielsabdij.

TECHNIEK

Wat de schildertechniek betreft werden contour en grisaille, emails, zilvergeel en Jean Cousin-rood gebruikt. Alleen bij de palmtak komt in de massa gekleurd glas voor. Emails werden slechts op zeer bescheiden schaal toegepast. De glazenier houdt zich dus aan een zeer traditionele opvatting van het glasraam en gaat niet over tot het creëren van een 'schilderij op glas' door een overvloedig aanwenden van de toen zeer gevraagde transparante emails op grote, regelmatig verdeelde witte glaskalibers.

De penseelstreken werden snel en zeker aangebracht met grote virtuositeit door een kunstenaar die zijn discipline volkomen beheerste. Ze lijken er op gericht een algemeen beeld te wekken, eerder dan een precies en minutieus grafisme neer te zetten. Zowel de houding van de heilige, als de algemene compositie, duiden op een zeer traditionele ingesteldheid.

KUNSTHISTORISCHE CONTEXT

Glasramen uit de 17de eeuw zijn niet erg talrijk meer in onze gewesten. In Antwerpen zijn een zestal ramen in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal en een vrij grote groep in de Sint-Jacobskerk vermeldenswaard; in Brussel een reeks van vier in de Onze-Lieve-Vrouwekapel van de Sint-Michiëlkathedraal. Vergeten we daarbij niet het grote geheel van ramen die de abdij van Park te Heverlee sierden, vervaardigd in de periode 1635-1644 en nu grotendeels verspreid (18). Deze ramen werden gerealiseerd door Jan van Caumont (als glazenier actief van 1629 tot

Paneel met datum 1629, vóór de restauratie (foto Y. Vanden Bemden)

1650) naar een bundel gravures, reproducties van tekeningen van Maarten Pepijn en uitgegeven door Théodore Galle.

Ook al staan de lateraal geplaatste heiligen van deze ramen dicht bij de heilige Stefanus uit Nederokkerzeel, zowel door hun eerder statische houding en lichtjes schuine positie ten overstaan van de beschouwer als door de plantaardige krulkapiteel, toch is de algemene geest van de glasramen van Park volkomen verschillend: de architecturale omlijsting is daar (zelfs rekening houdend met de in Nederokkerzeel verdwenen gedeelten) merklijk monumentaler, het repertorium is weelderiger en rijker aan drapering, bloemenslingers, fruitmanden, curven en tegencurven, rolwerk, lederwerk, voluten, gevleugelde engelenkopjes, onderbroken frontons en korfbogen waarbij de architectuur duidelijk afgetekend drie-dimensionaal is, in tegenstelling tot de uitgesproken vlakke omkadering van het Nederokkerzeelse paneeltje.

TOESCHRIJVING

Rekening houdend met het ontbreken van vergelijkings-elementen, is de toewijzing van deze glasschildering bij de huidige stand van het onderzoek niet eenvoudig. We kunnen er echter van uitgaan dat het Brabants werk is, misschien wel uit het vlakbij gelegen Leuven. De glasschilderschool van Leuven was in de 15de en 16de eeuw zeer bloeiend geweest. Bij het begin van de 17de eeuw echter is zij dat veel minder. Voor die periode kan men vooral Simon Boels citeren, naast Jan van Caumont waarvan hierboven reeds sprake. Daarna worden de vermeldingen van glazeniers zeldzaam in deze Brabantse stad (19).

DE RESTAURATIE

De vierde fase van de restauratiewerken aan de Sint-Stefanuskerk werd uitgevoerd in 1995-1996 en omvatte een post voor de oude glaspanelen (20). In april 1996 werden de resten van het glasraam naar het atelier van Herman Wauters te Mortsel vervoerd, voor een zeer dringende ingreep met een beperkt budget. Op 29 mei 1996 werd het paneeltje teruggeplaatst in de kerk, na restauratie door Herman Wauters en Patrick de Jager. Bij iedere restauratie moeten keuzes gemaakt worden tussen verschillende opties. Die keuzes zijn voor onderscheiden glasramen zelden gelijk, bovendien blijven ze altijd aanvechtbaar. Het is dan ook niet overbodig de hier gehuldigde restauratieprincipes even in herinnering te brengen: met eerbiediging

van de aanbevelingen in het Charter van Venetië (1964), een weloverwogen symbiose toepassen van de beproefde traditionele glazenierstechnieken met de recente technieken op het vlak van verlijming en koude retouche; met zeer veel respect voor het nog bestaande, die ingrepen doen (of laten) waarvoor de glazeniers in eer en geweten verantwoordelijkheid kunnen nemen. Primordiaal zijn daarbij de reversibiliteit van ieder handeling, de bewarende functie van de restauratie en de voorzichtigheid van de restaurateur.

De grote lacunes, die de leesbaarheid van het tafereel tot een minimum herleidden, verantwoordden ons inziens het aanvullen, zij het op een duidelijk gemarkeerde wijze, van de hiaten, teneinde een overstraling met de resterende fragmenten te beperken. De hoge staat van vervuiling en ontglazing was onder de loodvleugels en breuklododen minder uitgesproken. De aldaar beter bewaarde beschildering op gaver glas bracht mee dat, na verwijdering van breuklododen en verlijming, de verschillen tussen de aan licht en lucht blootgestelde delen en de beschermde delen meer tot uiting kwamen. Dat geeft de restaurateur niet het recht om in te grijpen op de nog bewaarde stroken, noch om de verweerde stukken op te werken, teneinde een grotere eenheid te verwezenlijken. Ook de tijdsdruk was een element dat noopte tot bescheidenheid en voorzichtigheid. Gezien echter de vrij eenvoudige bevestigingswijze van het paneel in het kerkinterieur na de recente restauratie, is er geen enkel beletsel om het bij een latere gelegenheid desgevallend terug uit te nemen en de restauratie verder te zetten met inachtnaam van de bevindingen uit de onderhavige studie.

VÓÓR DE RESTAURATIE

Het glas werd in het verleden ruw afgesneden en, zonder buitenlood, met stopverf in de ijzeren kaders geplaatst - waar het duidelijk niet in thuishoorde - met verlies van de laterale fragmenten. Op verscheidene plaatsen was het lood doorboord om het met koperdraad aan de verdelingen van de ijzeren kaders te bevestigen. In een eerste, rechthoekig kader met rechthoekige verdelingen, bevonden zich tussen onbeschilderde witte ruitjes van recentere datum, de twee verkleinde en fel gehavende kalibers beschilderd met de datum 1629 en de letters *SPQN*. Alle andere beschilderde stukken bevonden zich in de tweede, spitsboogvormige ijzeren kader met binnewaarts gebogen flanken en eveneens rechthoekige verdelingen.

De heilige
Stefanus, na
ontlooding (foto
Y. Vanden
Bemden)

We vermeldden reeds de met herbruikmateriaal gevulde lacunes langs de zijkanen. Hier betrof het duidelijk stukken uit het onmiddellijk lager gelegen register, meer bepaald stukjes van de dalmatiek en het steeltje van de palmtak met een vinger van de rechterhand van Stefanus.

De glazen waren van vocht doordrenkt en fel door corrosie aangetast, en dat vreemd genoeg op de binnenzijde, de meest beschilderde zijde dus. Wij vonden krassen en kraters van verschillende afmetingen, bruine korsten van gedesintegreerd glas en mousserende glasverven, in parallelle lijnen voorkomende ontglazingsverschijnselen als waren ze met een borstelstreek aangebracht, en verder een cultuur van groene algen en mossen, naast de gebruikelijke roetafzetting. Opvallend was daarbij dat de ontglazing merkelijk minder sterk was opgetreden onder de breukloden, wat doet veronderstellen dat het verval geheel of gedeeltelijk zijn oorzaak vindt in een relatief recent verleden.

Wat moeten we nu opmaken uit de zware corrosie aan de binnenzijde van het glaspaneel? Werd het vroeger verkeerd geplaatst, en heeft het gedurende lange tijd binnenste-buiten gestaan, met abnormale ontglazing van de eigenlijke binnenzijde en het lossen en broos worden van grisailles en emails tot gevolg? Of werden bij een vroegere ingreep onaangepaste reinigingsmethoden gebruikt?

Merkwaardig is ook de uitgesproken irisatie op het groene glas met de palmtak. Sporen van roest duiden de plaats aan waar zich vroeger een windroede bevond. De loodzetting was eveneens in slechte staat, en bestond uit lood 8/4, terwijl voor de talrijke breukloden gebruik was gemaakt van 7/4.

De staat van bewaring van het oorspronkelijk bredere glasraam was ronduit rampzalig te noemen.

Te vermelden zijn de belangrijke lacunes, vooral in het lagere gedeelte van het spitsboogpaneel, waarvan de grootste was dichtgekleefd met gekitte aluminiumfolie.

DE BEHANDELING

Bij de aanvang van de restauratie werden, na het maken van de nodige kleurdiapositieven, rubbings gemaakt van de loodvoering. Gezien de slechte staat van de loodprofielen werd het glasraampje volledig ontlood en op de lichtbak gelegd, waarna de niet tot de tekening behorende kalibers werden opzijelegd. Na het nemen van detailfoto's werden alle glaasjes onder de microscoop ontdaan van losliggend materiaal dat tengevolge van ontglazing en vervuiling was vrijgekomen, dit bij middel van een scalpel.

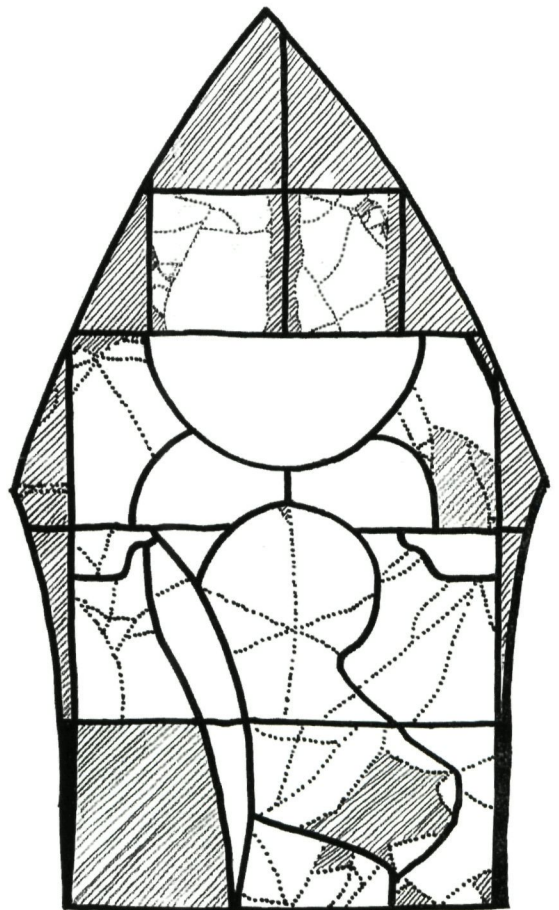
Nadien werden de stukjes glas voorzichtig gereinigd met alcohol, zonder wrijven en in een deppende beweging. Waar de risicos te groot leken werd van iedere verdere reiniging afgezien.

Alle gebroken stukjes werden na silanisatie van de breukvlakken verlijmd met tweecomponentenhars XW 396 - XW 397 volgens de capillaire methode. Lacunes werden, al dan niet met invoeging van ontbrekende glasstukjes, ingevuld met hetzelfde tweecomponentenhars op een bed van 'dental modelling wax'.

Na het herloden met lood 8, buitenlood in versterkt U-profiel, werd het glasraam aan de buitenzijde met de hand gemastiekt, zonder gebruik van borstels, en gereinigd zonder gebruik van het klassieke zaagmeel.

Bij de enkele koude retouches werd gebruikgemaakt van pigmenten en kleurstoffen, aangemaakt en gefixeerd met acrylaathars. Alle aanvullingen bij de tekening werden gearceerd teneinde het verschil tussen de oorspronkelijke stukken en de reconstructies duidelijk te maken. Waar de leesbaarheid het vereiste, werden op de oorspronkelijke kalibers de contouren verhoogd met koud aangebrachte pigmenten in acrylaathars.

De uit het spitsboogpaneel verwijderde fragmenten 20b, 21d, 26b, 27a, 27b en de verlijmd combinatie 27c,d,e,f, 28a, 28b en 28c, werden bij elkaar ge-

Detail met datum
1629, na restauratie
(foto Y. Vanden
Bemden)

bracht, in dunne loodjes gezet en in een rechthoekig blokje onder het resterende paneel bevestigd, om verlies van deze originele fragmenten te voorkomen.

Op verzoek van de opdrachtgever werden de twee stukjes met de datum en de letters *SPQN*, afkomstig van een lager register, verwerkt in de lege ruimte van het spitsboogvormige paneel, boven de halfcirkel-vormige witte figuur.

Het aanbrengen van beschermbeuglazing was in het dossier van de hoofdaannemer voorzien. Het valt te betreuren dat deze uit rechthoekig verdeeld glas in lood bestaat, zonder enig verband met het gebrandschilderd paneeltje. Glas uit één stuk was hier zonder meer aangewezen.

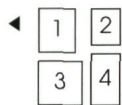
Ook al kunnen we ons in de huidige fase van het onderzoek niet met zekerheid uitspreken noch over de identiteit van de schenker, noch over de toeschrijving aan een welbepaald kunstenaar, toch menen we in deze bijdrage een stap gezet te hebben naar meer waardering voor dit weliswaar kleine maar - gezien in het licht van ons eerder bescheiden 17de-eeuws glasraambezit - toch belangrijke brandglaspaneel.

EINDNOTEN

- (1) KEMPENEER DE J. en HALFLANTS J., *Curiosités: de Herent à Everberg*, in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en Omgeving*, V, 2, 1965, p. 120-135.
VERBESSELT J., *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw (Koninklijk Geschied- en Oudheidkundig Genootschap van Vlaams-Brabant, XI)*, Pitten, 1972.
DE MAEGD Chr., (o.l.v.), *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het Cultuurbezit in België. Architectuur, 2N. Vlaams Brabant, Halle-Vilvoorde*, Gent, 1975, p. 424-426.
HALFLANTS J., *Bezienswaardigheden ten westen van Leuven. Onze archeologische lente-excursie van 16 juni 1991*, in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Leuven en omgeving*, XXXI, 1991, p. 87-113 en meer speciaal p. 108-109.
LAUWERS J., *Geschiedenis van Berg, Buken, Kampenhout en Nederokkerzeel*, Heerle, 1992.
BUYLE M. en BERGMANS A., *Middeleeuwse muurschilderingen*, (M&L-cahier, 2), p. 142-143.
- (2) WAUTERS A., *Histoire des environs de Bruxelles ou descriptions historique des localités qui formaient autrefois l'annexion de cette ville*, nieuwe uitgave vermeerderd met de originele tekst van 1855, achtste boekdeel, A. Brussel, 1973, meer bepaald p. 272.
- (3) LEVY E., *Histoire de la peinture sur verre en Europe et particulièrement en Belgique*, Brussel, 1860, II, p. 132.
- (4) HELBIG J., *De Glasschilderkunst in België. Repertorium en documenten*, I, Antwerpen, 1943, p. 179, nr. 1656.
- (5) HERNALSTEENS F., *L'église Saint-Etienne à Nederokkerzeel en Brabant* (getypte studie), 1943, p. 28 (Brussel, ARA, nr. 1236, stuk 31985/1)
- (6) DE MAEGD Chr., *op. cit.*, p. 426.
- (7) TIMMERS J.J.M., *Christelijke Symboliek en Iconografie*, 3de druk, Haarlem, nr. 813
REAU L., *Iconographie de l'Art chrétien. III Iconographie des saints. I. A.-F.*, Parijs, 1958, p. 444-458.

- (8) Er werd daarom beslist drie stenen te schilderen, het meest voorkomende aantal, er wel voor zorgend een duidelijk onderscheid te maken met de oude delen door deze hypothetische reconstructie in arcering uit te voeren.
- (9) ACL A67096, 1944.
- (10) *Vetus Chronicon Domus*. ARA, 236, doc. nr. 31384.
- (11) *Vetus Chronicon Domus*. ARA, 236, doc. nr. 31384.
Zowel in LAUWERS J., *Nederokkerzeel en zijn voormalige priorij van List*, Tielt, 1976 als in LAUWERS J., *Geschiedenis van Berg, Buken, Kampenhout en Nederokkerzeel*, Heerle, 1992, p. 682, worden de teksten uit de *Vetus Chronicon* aangehaald met varianten, en in het eerste geval is er verwarring tussen de data 1625 en 1622.
- (12) VANDEN BEMDEN Y., FONTAINE-HODIAMONT Ch. en BALIS A., *Cartons de vitraux du XVIIe siècle. La cathédrale Saint-Michel, Bruxelles*, (Corpus Vitrearum België. Serie "Etudes", 1) Brussel, 1994, p. 27.
- (13) MOLHUYSEN P.C. en KOSSMANN Fr. K.H., (o.l.v.) *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Leiden, 1933, col. 1075-1076; *Monasticon belge. VIII. Province d'Anvers I*, Luik, 1992, p. 195-261; WEYNS N.J., *Jean Christostôme vander Sierre, abbé de Saint Michel d'Anvers*, in *Analecta Praemonstratensia*, XLIII, 1972, p. 94-123.
- (14) Zie bijvoorbeeld EVANS J., *Pattern. A Study of Ornament in Western Europe from 1180 to 1900*, vol. I, Oxford, 1931.
- (15) VAN DYCK L.G., *In de Steerrevander Sterre*, in *De Brabantse Leeuw*, jg. 18, nr. 1-2, 1969, blz. 51.
- (16) RIETSTAP, *Armorial général*.
- (17) REAU L., *op. cit.*, p. 454.
- (18) HELBIG J., *Anciennes verrières de l'abbaye de Parc*, in *Bulletin des Musées royaux d'Art et d'Histoire*, 4e série, 30e année, 1958, p. 71-82. MAES F., *De oude glasramen van de abdij van 't Park te Heverlee*, in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en Omgeving*, 12, 1972, p. 3-34.
Stained Glass before 1700 in American Collections: New England and New-York (Corpus Vitrearum U.S.A. Checklist I) (Studies in the History of Art. Volume 15. Monograph Series I) Washington, 1985, p. 30-32; *Idem: Mid-Atlantic and Southeastern Seaboard States* (Corpus Vitrearum U.S.A. Checklist II), (Studies in the History of Art Volume 23. Monograph Series I), Washington, 1987, p. 30-32; *Idem: Midwest and Western States* (Corpus Vitrearum U.S.A. Checklist III), (Studies in the History of Art. Volume 28. Monograph Series I), Washington, 1989, p. 144-146, 234-238, 268-269.
- (19) VAN EVEN E., *l'Ecole de peinture de Louvain*, Brussel-Leuven, 1870, p. 313-314; MAES P.V., *Glasschilderkunst te Leuven*, in *Ars Sacra Antiqua* (tentoonstelling), Leuven, 1962; MAES P.V., *Leuven brandglas - De productie tijdens de XVIe eeuw en de nabootsing van oude brandglasmedaillons in de 19de en de 20ste eeuw*, Acta Lovaniensis, 13, Leuven, 1987.
- (20) Leuven, Afdeling Monumenten en Landschappen, dossier Nederokkerzeel, Sint-Stefanuskerk.

1. De fragmenten die de lacunes naast de heiligenfiguur opvulden, werden samengebracht in een afzonderlijk blokje (foto Y. Vanden Bemden)
2. De panelen na restauratie (foto Y. Vanden Bemden)
3. De gerestaureerde panelen in situ herplaatst (foto O. Pauwels)
4. Schema door Herman Wauters van het gerestaureerde paneel

SUMMARY

The protected landscape "The valley of the Kindernouwebeek"

On February 16, 1996, the valley of the "Kindernouwebeek" has been listed as a protected landscape. It is located in Lille, south of the E34 motorway, near exit 21.

This valley is part of one of the few areas with well-preserved sections showing different stages in the history of its cultivation.

The earliest centre of cultivation (Lille) was situated in the middle of open farming land. Bordering this enclave came some more recent terraced housing. Between this axis and the wet lower valley is closed farming land in blocked parcels, lined with trees. The wet valley behind it was used as pasture and meadowland with strip-shaped parcels, typical for peat digging. To the West of this valley, there is dry heathland, linked to previous cultivation. This sectioning is one of the clearest and, until now, best preserved examples of chrono-sequence. In terms of rareness, it is actually quite unique. The listed landscape is only part of the chrono-sequence. Due to the vastness of it, the further evolution of the other lots, or parts thereof, and other scientific and aesthetic values of the area, only a (large) part of the valley is protected.

The protection also aimed at the conservation and management of the original landscape's structure and composition in this valley of the Campines, as well as the typical parceling due to peat digging. The extremely varied aspect and the elements stressing the traditional rural nature of this landscape, enhance its aesthetic value.

Furthermore, the scientific value of this landscape is quite important.

The protection aims at preserving the geo-morphologic value as an intact valley of a lowland brook with corresponding structure and features like geographic relief, different types of soil, seepage, flooding and water of good quality. The preservation and protection of the botanical value of different plant communities as well as the diversity of the flora is an important matter.

Flora on (lightly) manured pastures on a soil which is moderately rich to rich, moist to wet, and the plants of sweet water and banks are the most typical for this area, including plants of acidulous fenland and forest flora. What is more, a major part of these species are rare to extremely rare in the Campines area or belong to the very rare species in Northern Belgium.

As could have been deduced from the soil survey, the types of vegetation typical for moderately rich soil and clean water prevail in this landscape.

This situation has become quite rare in Flanders. Due to the many gradients there is a great diversity in vegetation. Furthermore, the presence of many rows of trees gives the whole a small-scale aspect.

There is also a great variety in flora near the roadsides and sandy tracks. The protection of the varied and sometimes rare fauna is also an important matter. This valley is a major breeding ground for a number of more or less rare bird species. Besides many different kinds of fish, the presence of the loach is important insofar as it is an indicator of clear water. Some of the many species of butterflies are rare and others very typical for this area.

The new decree on the protection of landscapes offers a number of very specific means for preservation. There is the obligation to maintain the actual condition and the ban on changes. The decree stipulates some specific measures for protection and servitudes.

They constitute a package of measures, specifically worked out for the protection and safeguarding of the values which caused this landscape to get listed for protection. The decree also provides a possibility to manage this landscape in a positive way. Another important goal on the long term is the repair of the damage which has been done to this landscape.

Three groups of sculptures on the walls around the royal stables in Brussels Research and restoration

The three groups of sculptures on the walls around the former royal stables in Brussels represent *Science, Trade and Agriculture, The Arts and Spes Patriae*. When the stables were to be renovated, the decision was taken to examine and restore these monumental sculptures. The statues of the first two groups can be attributed to the Van Rasbourgh-Rodin workshop and the third one to Egide Melot. As early as the fifties,

with the growing interest in early works by Rodin, there was already talk about the necessity of restoration.

The condition of the sculptures deteriorated rapidly, as can be deduced from photographic documents. Major problems are the dissolution of the binding agent (lime), erosion of the stone, the blackened crusts of plaster and layers of moss.

The conservation treatment was intended to conserve the statues and to restore their aesthetic aspect in an acceptable way. First a superficial cleansing and an anti-fungal treatment was carried out. Subsequently, the black crusts were removed and a stone hardener was used for consolidation. Cracks were filled and pieces glued back on. A second, preventive anti-fungal treatment was followed by the final protection layer with a water-repellent product.

The hidden Romanesque tower of the St.-Peterschurch in Rotselaar

The actual tower of the Saint-Peterschurch in Rotselaar, at first glance not older than the middle of the 19th century, is in reality hiding a relatively well preserved Romanesque tower, dating back to the second half of the 11th century.

This Romanesque tower is built in ferruginous sandstone from local origin. The ground floor was originally vaulted, as can be deduced from the traces left on the south wall. Today this floor has been transformed into the church portal, which has caused the disappearance of the original arch or door between the tower and the nave. The present very high first floor of the tower is occupying the volumes of the original first and second floors. The plastering of these walls and the presence of a big neogothic window in the western wall does not permit the exact localisation of the original second floor, nor of any of the slits. The big neogothic arch between the tower and nave on this floor has caused the disappearance of the small door giving access to the attic of the former Romanesque nave. The third floor of the Romanesque tower is largely preserved. There are two semi-circular belfry-arches on each side, subdivided into two small semi-circular arches by a small pillar with a cubical capital and a primitive "Attic" base. Because a new belfry has been added on top of the original tower, the Romanesque belfry-arches are now obturated except one which is half closed and which allows access to the attic of the 19th century nave. The outside facing stones were originally plastered. This coating shows a system of false joints in slight relief which existed before 1499. The inside of the Romanesque belfry shows only a very small preserved area of plastering with false joints in red.

This tower has been dated mainly by comparison of the capital and the base of the small column with similar examples in Nijvel (before 1046), Susteren (ca. 1060), Lobbes (1075-1095) and Anderlecht (1078-1092). This, together with the fact that in 1044 the bishop of Liège, Wazo, gave the "allodium" or free property of Rotselaar, together with the fourth part of the church, to the chapter of Saint-Bartholomeus in Liège, allows us to conclude that the tower was erected during the second half of the 11th century, very likely under the impulse of the chapter of Saint-Bartholomeus.

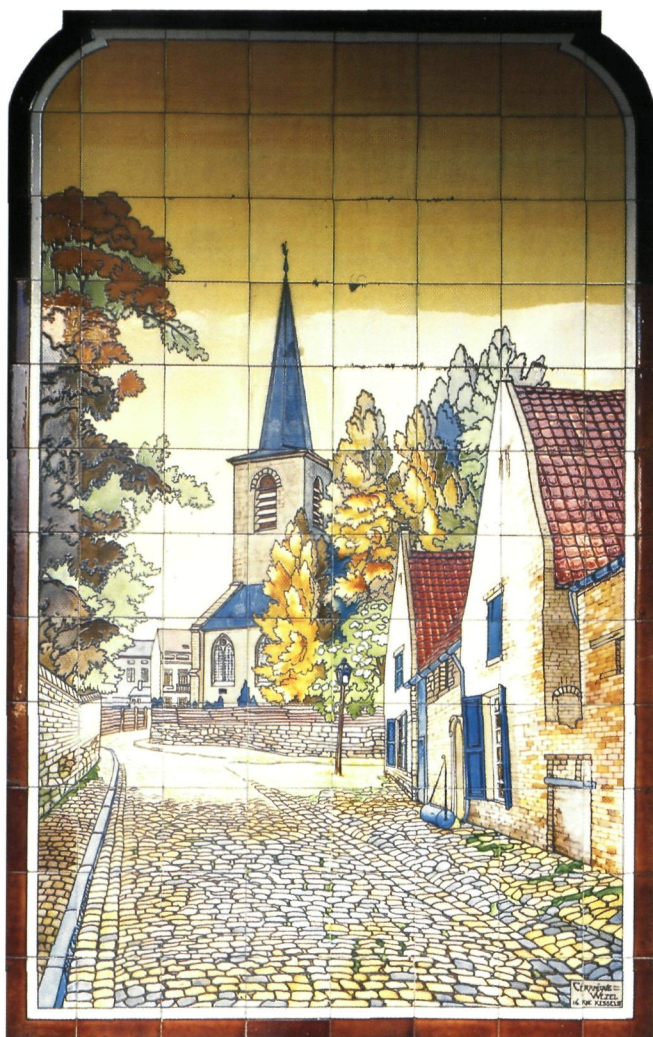
The stained-glass windows of the St. Stefanus church in Nederokkerzeel

The St. Stefanus church contains some fragments of a 17th century stained-glass window, which are now being reevaluated following the restoration. The remains of the window panes represent saint Stephanus, patron saint of the church. This deacon was accused of blasphemy and stoned to death. According to the archives, the original window was donated by Joannes Crisostomos van der Sterre (1591-1652), a remarkable personality of the St. Michiels abbey in Antwerp, where he became abbot in 1629.

As concerns the painting technique, the artist kept to more traditional techniques: contour, grisaille, emails, silver yellow and Jean Cousin red. The remaining stained-glass windows from the 17th century are scarce in our country, the main ones being those from Our Lady's Cathedral and St. Jacob's church in Antwerp and St. Michael's cathedral in Brussels. In the process of restoration, the original leading was removed, seen the bad condition. The fragments were then cleaned and glued back, some re-touching proved necessary and finally protective glazing was installed.

De Belgische Art Nouveau en Art Deco wandtegels

1880-1940

NA DE EERSTE M&L-CAHIERS OVER GLAS IN LOOD EN MIDDELEEUWSE MUUR-SCHILDERINGEN, ZETTEN WE DE ONTDEKKINGSTOCHT VERDER NAAR MINDER BEKENDE ASPECTEN VAN ONS KUNSTBEZIT.

DITMAAL RICHTEN WE ONZE AANDACHT OP DE BELGISCHE ART NOUVEAU EN ART DECO WANDTEGELS UIT DE PERIODE 1880-1940.

Dit boek beoogt een eerste overzicht te geven van de Belgische wandtegelproduktie in de periode van 1880 tot 1940. Ook de jaren na de Tweede Wereldoorlog, toen aan deze periode vol creativiteit een einde kwam, krijgt enige aandacht. Zijdellings komt overigens ook de produktie van gedecoreerde vloertegels aan bod, al ligt de klemtoon uiteraard op de meer tot de verbeelding sprekende wandtegels.

Technische gegevens

Formaat:

21 x 29,7 cm

Aantal pagina's:

224

Kleurillustraties:

400

Papier:

Kunstdruk Galerie Art Silk 135 g/m²

Afwerking:

garengenaaid gebrocheerd

Prijs:

1.350,-fr.

Auteurs:

Mario Baeck en Bart Verbrugge

Foto's:

Oswald Pauwels

Concept en vormgeving:

Luc Tack

ISBN 90 403 0066-6

Dit boek kan ook besteld worden door overschrijving van 1.350,-fr. (verzendingkosten inbegrepen) op rekeningnummer 091-2206040-95 (Fonds Monumenten en Landschappen)

In de reeks M&L-cahier verscheen

1. Glas in lood	995,-
2. Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen	1.200,-

Besteladres

Afdeling Monumenten en Landschappen

Pers & Voorlichting

Graaf de Ferraris-gebouw
Emile Jacquainlaan 156 - bus 7
1000 Brussel
Tel. (02) 553 82 34
Fax (02) 553 82 05
Rekeningnummer:
091-2206040-95